

Livia Rothkirchen

**VRATA PREMA SMRTI:
JEDINSTVENI KARAKTER
GETA TEREZIN –
THERESIENSTADT***

* Livia Rothkirchen, “Gateway to Death: The Unique Character of Ghetto Terezín (Theresienstadt)”, in: *The Jews of Bohemia and Moravia: Facing the Holocaust* (University of Nebraska Press, Yad Vashem, 2005), 233–265

Getoizacija Jevreja u okviru Protektorata Češka i Moravska bila je dio globalne nacističke politike koja je služila za ispunjenje nekoliko privremenih ciljeva. Nade lidera Jevreja da će spriječiti deportaciju „na istok“ vrlo rano su ugušene. Međutim, unatoč svemu, borba za preživljavanje zajednice nastavila se na različite načine. Istraživanje koje se fokusira na Hitlerovu kompletну politiku rasne diskriminacije potcrtava činjenicu da su i pobjeda u ratu i uništenje Jevreja bili ciljevi njegove politike.¹ Stoga, svi planovi ili projekti jevrejskih lidera ili organizacija usmjereni ka promjeni, od samog početka su bili osuđeni na propast. Međutim, kada pogledamo unazad, možemo zaključiti da je postojao još jedan važan faktor koji je utjecao na cjelokupno izvršenje „Konačnog rješenja“ – faktor vremena koji je promijenio tok rata.²

Za razliku od drugih koncentracionih logora, Terezin je od svog osnivanja u jesen 1941. godine imao dvostruku ulogu – služio je i kao *Siedlungsgebiet* (naselje) i kao *Sammellager* (sabirni logor) te, kao takav, i kao sredstvo desetkovanja populacije.³ Nakon konferencije u Wannaseeu koja se bavila „rješenjem jevrejskog pitanja“, a koja je održana 20. januara 1942. godine, ovom logoru je dodana i treća funkcija: služio je kao alibi za skrivanje procesa uništenja pred očima slobodnog svijeta. U posebnom paragrafu zapisnika Terezin se eufemistički naziva „getom za stare“: „Ne postoji namjera za evakuaciju Jevreja starijih od šezdeset i pet godina, nego za njihovo sklanjanje (*überstellen*) u Altersghetto (getto za stare). Terezin je [u ovu svrhu] uzet u razmatranje. Osim njih, u geto za stare bit će dovedeni i Jevreji koji su teško ranjeni u ratu (Drugom svjetskom ratu) i Jevreji sa vojnim odlikovanjima (Željezni križ, Prva klasa).“⁴

Prema tome, mnoga prikrivena imena korištena u nacističkoj nomenklaturi odražavaju različite funkcije koje je ovaj logor ispunjavao u toku četiri godine svog postojanja. Gledano unatrag, svako od tih imena je značajno te prikazuje varljive ciljeve nacističke politike u različitim fazama rata. Terezin se zvao Alter-

sghetto (geto za stare) ili Prominentenghetto (geto za privilegovane) ili Musterghetto (uzorni geto). U toku 1945. godine zvao se Judenstaat (mala jevrejska država). Ovaj termin cinično je skovao Adolf Eichmann kako bi impresionirao delegaciju Međunarodnog komiteta Crvenog križa (ICRC) koja je u tom periodu, tačnije 6. aprila 1945. godine, vršila inspekciju.⁵

Terezin je, stoga, zauzimao važno mjesto na karti koncentracionih logora Trećeg Rajha. Nalazio se šezdeset kilometara sjeverozapadno od Praga, a pretvodno je bio poznat kao garnizon (prvobitno ga je osnovao Josip II i nazvao po svojoj majci, carici Mariji Terezi). U jesen 1941. godine postao je koncentracioni logor za Jevreje. Ovaj gradić je imao jedanaest kasarni, 218 civilnih kuća te veliki broj vojnih instalacija, uključujući Malu tvrđavu (Malá pevnost). Sedam hijada Čeha koji su živjeli u Terezinu (3.500 vojnika i 3.700 civila koji su radili za vojsku) morali su biti evakuirani 1941. godine kako bi bilo dovoljno prostora za ljude koji su deportovani u ovaj grad. Do septembra 1942. godine, okviru granica ovog malog grada kratkih ulica bilo je zarobljeno 60.000 zatvorenika. Kompleks Male tvrđave koji je izgrađen na suprotnoj obali rijeke Ohře korišten je kao zatvor praškog Gestapa sa snažnom divizijom straže koju su činili priпадnici SS-a. Uglavno je služio kao zatvor za političke zatvorenike koji nisu bili Jevreji, ali i za „optužene“ Jevreje koji su većinom mučeni do smrti.⁶

Detaljan pregled dostupne dokumentacije dokazuje van svake sumnje da Nijemci Terezin nikad nisu smatrali trajnim logorom za zatvorenike niti radnim logorom, ali su ga u svrhu ispunjenja politike uništenja koristili u svakoj fazi. To se jasno može zaključiti iz zapisnika Hajdrihove konferencije u Pragu (10. oktobar 1941.) u kojem je navedeno da Terezin prije svega služi kao prijelazni logor: „Broj Jevreja u ovom privremenom *Sammellageru* (sabirnom logoru) bit će značajno smanjen. Potom će doći do evakuacije na istočne teritorije pa će se cijelo ovo područje moći koristiti kao uzorno njemačko naselje.“⁷

Nakon toga, situacija u getu se mijenjala prema naističkim višim ešalonima, u skladu sa promjenama na međunarodnoj sceni. U toku prve faze postojanja, logorom je upravljao SS-ov viši jurišni vođa (Obersturmführer) Siegfried Seidl. Bio je dobro zatvoren, a čuvala ga je jedinica češke žandarmerije od 170 ljudi pod komandom kapetana Theodora Janetscheka, fanatičnog antisemita čije je ponašanje prema zatvorenicima bilo nečuveno, a ponekad je svojim potезимa nadmašio i okrutnost priпадnike straže SS-a.⁸ Njegovi ljudi koji su bili zaduženi za ophodnju inekne druge zadatke, imali su najstrožije instrukcije u vezi s tretiranjem Jevreja. Trebali su ih tretirati „uz potpuno nepoštivanje, brutalnost i okrutnost jer su osuđeni na istrebljenje (zur Ausrottung bestimmt). Kontakt sa

Jevrejima (Verkehr mit Juden) bio je strogo zabranjen i kažnjiv. Prilikom susreta sa pripadnicima žandarmerije, zatvorenici su morali skinuti kape i ponizno se pokloniti.

Prvo Jevrejsko vijeće starih (Ältestenrat ili Židovská rada starších) imenovalo je 4. decembra 1941. godine, a činili su ga viši vodeći funkcioneri pravštice jevrejske vjerske kongregacije koji su svojom voljom preuzele ovaj zadatak. Nakon što je saznao za osnivanje logora u Terezinu, dr. František Weidmann (rukovodilac kongregacije) i Jacob Edelstein dogovorili su se da će koji god bude izabran na funkciju koja nosi ogromne odgovornosti povesti sa sobom i najbliže saradnike.⁹ Kada su Nijemci imenovali Edelsteina na poziciju rukovodioca „samouprave“ (Selbstverwaltung) logora, upravu je činilo dvanaest ljudi: šest cionista, tri češka asimilacionista i tri specijalista. Važno je napomenuti da su u prvim konvojima koji su pristigli u Terezin bili Jevreji iz Brna, glavnog grada Moravske, gdje je cionistički faktor bio mnogo snažniji nego među češkim Jevrejima. Jacob Edelstein i njegova delegacija, uključujući Otta Zuckera, stigli su u logor 4. decembra 1941. godine, sa jasnom misijom. Edelstein je bio uvjeren da je u očajnoj situaciji koja je vladala u logoru, kao lider Jevreja bio dužan stati između SS-a i svoje zajednice i pokušati iskoristiti svaku moguću priliku za poboljšanje njihovog stanja. Njegov krajnji cilj bilo je spašavanje što je moguće više jevrejskih života. U tom poduhvatu pomoglo mu je nekoliko saradnika – Zucker, dr. Franz Kahn i dr. Leo Janowitz te tim vještih zanatlija, inženjera, ljekara i drugih radnika koji su činili tzv. Radnu grupu (Aufbaukommando). Oni su bili prvi koji su došli do geta 24. novembra (brojao je 340 muškaraca) i 4. decembra 1941. (brojao je hiljadu muškaraca).

Nakon gnusnog iskustva iz Niska, Edelstien i njegovi saradnici bili su odlučni učiniti sve što mogu kako bi izbjegli dalje deportacije „prema istoku“. Stoga, nakon što su otišli iz Praga, upustili su se u novu misiju kao homogena grupa čiji je cilj uspostava samoodržive i produktivne zajednice koja bi radeći za njemačku ratnu mašinu mogla preživjeti rat. Ustvari, postali su jedina cionistička organizacija u nacističkoj Evropi koja je djelovala u svojstvu Jevrejskog vijeća starih. Jevrejska samouprava je trebalo da funkcionira i kao kvaziopćinska uprava sa velikim birokratskim aparatom i kao uprava radnog logora. Trebalo je da preuzme tegobni zadatak koji podrazumijeva pružanje komunalnih usluga stanovnicima, poput smještaja, rasvjete i vodoopskrbe, kanalizacije i sanitacije, održavanja javnog reda i mira te vjerskih, pravosudnih i poštanskih usluga. U isto vrijeme, ova samouprava je djelovala i kao centralno tijelo koje je organiziralo radne grupe za unutrašnji i vanjski rad.

Svi u dobi od šesnaest do šezdeset i pet godina morali su raditi. „Ljudi su radili danju i noći, a ponekad i bez pauze“, napisano je u jednom dnevniku. Mnoge žene su radile u kuhinji (gulile su krompir, čistile posude za supe); druge su čistile dvorišta, prale stepenice i zahode. One sretnije su radile u povrtnjacima izvan logora. Mnogo žena radilo je u domovima zdravljiva (Krankenstube) kao medicinske sestre ili osoblje za čišćenje. Nekim muškarcima su povjerene različite radionice (stolarstvo, kožarstvo, krojenje ili mašinske radionice), a drugi su morali naporno raditi izvan logora u rudnicima Kladno i na građevinskim terenima. Oni najmanje sretni radili su pod stalnom kontrolom pripadnika SS-a za potrebe njemačke vojske.

Zahvaljujući izvanrednim aktivnostima Radne grupe, ovaj oronuli i zanemareni kompleks pretvoren je u prostor koji je naposljetku bio smještaj za prosječno četrdeset hiljada osoba. Ogoromnim finansijskim izvorima koje je ovaj kompleks iziskivao, upravljali su nacisti koristeći imovinu oduzetu od Jevreja. Vođe Jevreja su u ovim investicijama vidjeli pozitivan razvoj jer su predpostavljali da će Terezín postati u potpunosti jevrejski grad, „noćno sklonište.“ (Nisu imali nikakav nagovještaj da je plan Nijemaca ustvari podrazumijevao pretvaranje grada u uzorno „njemačko naselje“ nakon što ga ociste od Jevreja.)

Manje od dva mjeseca nakon uspostavljanja Terezína, prvi vozovi za deportaciju iz ovog grada krenuo je 9. januara 1942. godine – prevozili su hiljade logoraša prema „istoku“, a nakon njih na red je došla druga grupa usmjerena prema Rigi, gdje su Jevreji iz Njemačke i Latvije već živjeli u prenatrpanom getu. Nakon ovog zadatka, uslijedila su četiri dodatna konvoja. Blizu šesnaest hiljada uglavnom zdravih, mladih zatvorenika deportovano je iz Terezína „na istok“.¹⁰

Time su nade u spašavanje stanovnika geta kroz rad za njemačku ratnu mašinu u potpunosti iščezle. Uprkos tome, nastavljeno je sa naporima za održanje postojećih radionica. Osnovane su službe za zdravstvo i upošljavanje, a otvorena su i društvena, obrazovna i kulturna preduzeća (neka od njih otvorena su tajno) u cilju zadržavanja normalnog ljudskog ponašanja u određenoj mjeri. U avgustu 1942. godine, nacisti su se pobrinuli da održe iluziju „autonomije“ tako što su izdali posebnu valutu za Theresienstadt putem tzv. Bank der jüdischen Selbstverwaltung. Na tim novčanicama, koje nikada nisu korištene izvan geta, bio je utisnut lik Mojsije koji drži ploče zakona koje je potpisao Jacob Edelstein. Izdata je i poštanska markica koja prikazuje očaravajuću panoramu Theresienstadta.

Drugi događaj koji je izazvao opće negodovanje i tenzije je vješanje devet muškaraca 10. januara zbog kršenja pravila Nijemaca – krijumčarenje pisama rođacima koji su još uvijek bili na slobodi. Članovima i službenicima Vijeća sta-

rih naređeno je da posmatraju smaknuće. Edelstein je to odbio, a pripadnici SS-a su ignorisali njegovu odbijenicu koju je predao komandi logora. U decembru 1942., godinu dana nakon imenovanja, Edelstein je osjećao potrebu da svoje prvo bitno ideološko uvjerenje definira kao „haultz“, svoju odluku je opravdao u pismu upućenom prijateljima: „Ko je, ako ne mi, trebao pružiti pomoć [ljudima] u trenucima neprevaziđene agonije i sudbonosne odluke? Nikada nisam shvatio niti protumačio koncept pionira u najužem značenju te riječi. Biti pionir ne podrazumijeva samo biti radnik, nego i nositi teret ispunjenja [ideje o Zemlji Izrael] za koje se pozitivno mora izvući iz negativnog u cilju stvaranja novih izvora života zajednice.“¹¹

U toku prve godine postojanja geta, s jedne strane vršili su se građevinski radovi s ciljem ispunjenja osnovnih potreba zatvorenika, a s druge strane počeo je proces deportacije „na istok“, kao i proces smaknuća velikog broja ljudi zbog sitnih prekršaja.

Građevinski radovi u logoru, kao i organizacija životnih uvjeta zabilježeni su u historijskom istraživanju naslovljenom „Geschichte des Ghettos Theresienstadt 1941–1943“ (od 31. decembra 1943. godine, bez potpisa autora) koje sadrži ilustracije, grafike i tabele.¹² Iako je taj izvještaj napravljen na zahtjev komande SS-a, očigledno je da ga uprava logora nije koristila ni u kakve svrhe. Mora da su shvatili tiho herojstvo ljudi koje je odzvanjalo kroz tekst izvještaja. Za autora izvještaja naveden je Otto Zucker, koji je koristio umjeren jezik kako bi izbjegao mogućnost cenzure. U jednom od pisama koje je poslao Fritz Ullmannu u Ženevu, Zucker je novo ropstvo uporedio sa ropstvom u starom Egiptu: „Gradimo novi Pitom i Ramzes i neprestano se pozivamo na Hagadu“.¹³

Pažljivim čitanjem teksta prenosi se neviđena okrutnost situacije sa kojom su se suočavala jevrejska samouprava koja je bila primorana učestvovati u organizaciji getoizirane zajednice uprkos činjenici da se populacija geta neprestano povećavala i mijenjala. Čitanjem pisma shvata se dvostruka politika rukovodstva koja je istovremeno primjenjivana i na fizičkom i na duhovnom planu: eksploracija snage onih koji su mogli raditi te briga za duhovne potrebe stanovnika u cilju održavanja života.

Ovaj cilj je ispunjavan u okviru Freizeitgestaltunga (aktivnosti u slobodno vrijeme) koji je prvo bitno uspostavljen po naredbi SS-a, ali je vremenom postao ključni faktor samopouzdanja i jačanja duha zatvorenika. Muzika, predstave i čitanja imali su neslućen utjecaj na ljude: oprezna publika je svaki put zapažala komične situacije i likove u alegoričnim predstavama koje su reflektirale njihova unutarnja osjećanja i jačale njihovu volju za borbu za opstanak.

Koncept spašavanja putem rada nije bio isključivo Edelsteinov instrument. Poznato je da je veliki broj članova Vijeća Jevreja (Judenrat) u istočnoj Gornjoj Šleziji, naročito u getima Łódź i Białystok, prenosio program produktivnosti u jezik akcije. Pretpostavlja se da je postojao neki oblik zajedničke strategije. Ova prepostavka bazira se na činjenici da je u prvim godinama rata Eichmann pozivao u svoje urede u Pragu i Berlinu članove Vijeća Jevreja – predstavnike okupirane Poljske, predstavnike Berlin Reichsvereinigunga, kao i one iz bečkih i praških zajednica, uključujući Jacoba Edelsteina. Oni su gotovo sigurno održavali tajne konsultacije.¹⁴

Izvršavanje složenih zadataka upravljanja u okviru nametnute, heterogene zajednice zahtijevalo je mnogo živaca i hrabrosti - bilo je veoma zahtjevno upravljati administracijom, tehničkim osobljem, preduzećima i sistemom sanitacije. Umijeće odabira pravog osoblja i timova samo po sebi je bilo najsloženije pitanje. Da broj profesionalnih inženjera, ljekara, tehničara i kuvara nije bilo tako visok, mnoga preduzeća bi se urušila. Edelstein je zabilježio da je bio u potpunosti svjestan teškoća svog zadatka. Njegov osnovni cilje bio je spašavanje mlade generacije pa se stoga pobrinuo da HeHaultz upravlja Odjelom za dobrobit mlađeži i Odborom za rad.¹⁵

S obzirom na to da je priliv starijih ljudi iz Njemačke i Austrije rastao, uprava je u maju 1942. godine odlučila smanjiti porcije hljeba koje su dobijali oni koji nisu radili te „nagraditi“ radnike koji su između šezdeset i osamdeset sati sedmično radili na teškim fizičkim poslovima te ih tako održavati u snazi. Oskudna ishrana je ustvari značila izglađnjavanje starije populacije čiji članovi nisu imali mogućnost za razmjenu (oduzet im je nakit i novac) niti su imali nekoga ko bi im slao pakete s hranom.

Odluka o izdvajaju „posebnih porcija“ za fizičke radnike izazvala je sukobe unutar Vijeća starih. Još jedan problem koji je uzrokovao animozitet je činjenica da je tzv. Komisija za prijevoz sačinjavala spisak zatvorenika koji su bili uključeni u prijevoz „na istok“. Uprava logora donijela je odluku samo o ukupnom broju osoba za deportaciju, a često su se vodili starosnom dobi, zanimanjem ili zemljom porijekla. Iako su pojedinci izabrani za deportaciju imali pravo zahtijevati da Žalbeno vijeće ponovo razmotri njihov slučaj, šanse su im bile ravne nuli.¹⁶

Ovaj sistem omogućavao je svakoj političkoj grupi (cionistima, assimilacionistima i komunistima) da sačine vlastiti spisak ljudi koji će biti „zaštićeni“. Zna se da je Otto Zucker napravio spisak umjetnika, pisaca i ličnosti iz kulture koji su bili pošteđeni deportacije. Egon Redlich je u dijelu svog dnevnika koji se odnosi na 13. i 14. mart 1942. godine, spomenuo ovu temu i otvoreno potvrdio stvar-

nost: „pristranost je bila veoma raširena“.¹⁷ Svaka osoba koja je bila na nekoj poziciji pokušala je pomoći prijateljima i poznanicima. Stoga je svaki spisak morao biti sačinjen nekoliko puta. Kao cionista, Redlich se osvrnuo na ovu nemoguću situaciju sa moralne tačke gledišta, priznavši svoje sumnje: „Žalbe naših članova su također teško pitanje. Imamo li pravo na to ili ne? Razlika [između pristranosti i izuzeća članova HeHaultza] je mala... Da li zaista imamo pravo na žalbu?“¹⁸

U drugoj polovini 1942. godine stigli su novi konvoji Jevreja uz Češke i Moravske, kao i starijih ljudi iz Njemačke i Austrije. Prije nego su ti ljudi krenuli na putovanje, njemačke vlasti su iskoristile lukavstvo i lažna obećanja da namame starije ljude, među kojima su mnogi bili privilegovani veterani Prvog svjetskog rata, u projekat „preseljenja“. Zvanični „ugovor o kupovini kuće“ (Heimeinkaufsvertrag) koji su morali popuniti i potpisati, opisivao je odredište kao „Rajhov dom za starije“ ili „Theresienbad“ (Banja Terezin).¹⁹ Vlasti su naplaćivale ogromne sume novca unaprijed za prijevoz i smještaj. Mnogo ljudi su vjerovali da idu u neku vrstu lječilišta pa su spremno ozkazali životno osiguranje u Glavnoj državnoj službi sigurnosti (RSHA).

U jesen 1942. godine, nakon što su stigli novi konvoji, austrijski i njemački Jevreji su postali dominantan element. Dr. Karl Loewenstein, polijevrej po rođenju, protestant po religiji te mornarički adutant njemačkog krunskog princa u Prvom svjetskom ratu, stigao je u Terezín iz Minska. Kao komandir policije u getu u Minsku, uživao je preferencijalni „pritvor“ te je na novoj funkciji očigledno namjeravao ispuniti neke nove zadatke. U septembru 1942. godine, SS je odlučio reorganizirati policiju u getu (Ghettowache). Loewenstein je preuzeo komandu nad stražom geta. Prus, zadužen za jedinicu od četiri stotine ljudi u Terezínu, uskoro je postao dio borbe za prevlast koja je nanijela štetu Vijeću starih.²⁰

I Vijeće starih je reorganizovano, a po naredbi komandanta logora, četiri njemačka i pet austrijskih Jevreja postavljeni su na nekoliko funkcija. Najozbiljnija izmjena uprave naređena je 13. januara 1943. godine, kada su stigli fucioneri Reichsvereinigunga i rukovodstvo Bečke zajednice Jevreja. Tada je uspostavljen trijumvirat: ravin dr. Benjamin Murmelstein iz Beča i dr. Paul Eppstein iz Berlina pridružili su se Edelsteinu u vijeću. Ovaj instrument dao je Eichmannu priliku da kreira tri unutrašnje utjecajne grupe, što je bila formula za neprestanu pomutnju i borbu za prevlast.²¹

Na naredbu Nijemaca, Eppstein je preuzeo zadatak upravljanja Kommandaturm, pa je Edelstein stoga bio njegov zamjenik. Ovo je očigledno osmišljeno u cilju uzrokovavanja razmirica i ljubomore izazivanjem neprijateljstva između njih dvojice: Eppstein je otvoreno djelovao kao Edelsteinov glavni suparnik i

rival. Loewenstein je bio još jedan član koji se pridružio vijeću. Bilo je jasno da je okruženje namješteno za radikalne promjene. Eppstein, vođa njemačkih cionista, bio je profesor sociologije, učena osoba sa mnogo slabosti, koji se još tridesetih godina, za vrijeme pritvora u Berlinu, upoznao sa metodama Gestapa. Zdeněk Lederer je ovako pisao o njemu: „Nije imao niti Edelsteinov čvrsti optimizam, niti Zuckerovu želju za otporom.“²²

Surova realnost koja je bila suđena konvojima starijih osoba iz Njemačke i Austrije vjerodostojno je prikazana u istraživanju Otta Zuckera:

Smještaj gomila naroda koje su pristizale jedna za drugom uistinu je bio nerješiv zadatak. Barake su već u julu bile u potpunosti popunjene, a svi kapaciteti zgrada iskorišteni su do avgusta. Većina starijih i slabih ljudi nije mogla koristiti ležajeve na spratove koji su pripremljeni za masovni smještaj. Prosječna veličina stambenog prostora po osobi već u avgustu je iznosila $1,6 \text{ m}^2$, a na tom prostoru stanar nije morao samo spavati, nego i čuvati svoje stvari. Jedina alternativa bilo je korištenje prostorija koje su smatrane neprikladnim za život. Potom su na red došli tavani koji su u potpunosti bili zanemareni [godinama su bili prekriveni prašinom i čadi], nisu imali toplotnu izolaciju niti instalacije za rasvjetu, kao ni vodovodne instalacije ni toalete. U toku ljetnih vrućina, život u tim prostorijama bio je izuzetno težak zbog temperatura koje su u njima prevladavale. Pored toga, mnogo slabih i bolesnih osoba [fizički] nije moglo sići niz stepenice kako bi se sklonili od iz potkovlja za vrijeme najžećih vrućina. Više od šest hiljada osoba smješteno je u potkovlja.²³

U ljeto 1942. godine, kada je cijeli grad očišćen od prethodne nekadašnje populacije, nekoliko velikih kuća je pretvoreno u dječije domove u kojima su djeца živjela odvojeno od odraslih kako ne bi podlegli obeshrabrvanju.²⁴ Učitelji i nasravnici u ovim domovima posvetili su najveću pažnju najmlađima, neumorno se obvezujući na obrazovanje sljedeće generacije. Sve vještine i znanja su iskoristili kako bi zaštitili sačuvali razim djece; primjenjivali su moderne nastavne metode samoizražavanja i odvlačenja pažnje. Djeca su dobijala bolju hranu i imali su bolje stambene uvjete. Velike grupe od dvije ili tri stotine djece, podijeljene su u manje grupe po sobama za dječake ili djevojlice, u zavisnosti od starosne dobi te su imale jednog voditelja i jednog ili više pomagača. Pedagozi su izabrani iz grupe prethodnih učitelja i učenika; ljekari, medicinske sestre i socijalni radnici radili su za potrebe svakog doma. Nastava je izvođena u poluformalnom obliku, a obrazovni sistem bio je centraliziran.²⁵ Nakon posjete roditeljima, večernji sati uglavnom su bili ispunjeni kulturnim programom. „Dopisnik za kulturu“ magazina za mlade Vedem (Mi vodimo) na sljedeći način je bilježio aktivnosti i kulturne događaje u toku posljednje dvije sedmice, 15. januar 1943. godine:

Nedjelja, 3. januar – recitiranje Wolkerovih pjesama u čast sjećanja na pjesnikovu smrt...Potom je „Profa“ izrecitirao dramu u jednom činu *Bolnica*. U ponедjeljak, Mišá S. je održao prvi dio uspješnog predavanja o tečajnoj industriji. Svjetla su u srijedu ranije ugašena, u osam i petnaest, zbog Laubija koji je teško bolestan...U petak gđa. Klinke je došla da nas vidi i pjevala nam je neke hebrejske pjesme i jednu ariju iz Prodane nevjeste. Fricek F. je došao u petak i općinjeno pričao o sportu i vlastitim iskustvima iz sportske karijere. U utorak smo čitali. U srijedu je Sisi E. Održao predavanje iz hemije i prehrambene industrije. U četvrtak, Shmuel K. Je zanimljivo pričao o modernoj psihologiji. Ponovno uspostavljanje dva studijska ciklusa (latinski i ruski) je od posebnog značaja za naš kulturni život.

Pored problema sa stambenim prostorom, novoprdošlice su se suočavale i sa drugim problemima, naročito one koje su uzrokovali Nijemci: gubitak privavnosti uzrokovao je napete odnose između zatvorenika.²⁶ Tužni komentari o osjetljivom pitanju etničke kompatibilnosti mogu se naći u dnevnicima i memoarima bivših zatvorenika, naročito onih iz Njemačke. Iako odnosi između Jevreja iz Austrije i Češke nisu uvijek bili prijateljski, nesumnjivo je između njih bilo više razumijevanja. Jevreji Umjesto da pronađu prijatelje u patnji, Jevreji koji su došli iz Njemačke dobili su veoma hladnu i nerijetko podrugljivu dobrodošlicu od Jevreja iz Češke koje je njihov njemački jezik nervirao. Jedna osamdesetogodišnjakinja iz Berlina je zabilježila svoja osjećanja: „Neko bi očekivao određenu vezu i solidarnost jer su i njima oteti domovi, imovina i egzistencija, silom su odvojeni od voljenih baš kao i mi te su morali živjeti u koncentracionim logorima. Međutim, ništa se tako nije desilo. Mi za njih nismo bili protjerani prijatelji vjernici, nego Nijemci koje su mrzili.“²⁷

U stvarnosti, zatvorenici iz Češke imali su nekoliko prednosti: govorili su i njemački i češki te su se time na određeni način osjećali superiornijim. Bili su i bolje opskrbljeni jer su imali prijatelje u obližnjem Pragu koji su im s vremena na vrijeme slali pakete s hranom. Poslije rata, František Makovský, jedan od suosjećajnih pripadnika žandarmerije u logoru, koji je bilježio kontakte sa zatvorenicima iz Češke, osvrnuo se na bijednu situaciju u kojoj su se nalazili stariji:

U tajnosti i sa mnogo teškoća nekim od njih sam dostavljao pakete sa namirnicama, pismima i novcem [koje su mi dali] rođaci i istomišljenici. I sam sam nastavio nabavljati robu svih vrsta i povrće jer su mnogi od njih patili od avitaminoze (ispadali su im zubi, itd)...to sam radio za zatvorenike u getu koji su dobijali takvu hranu koja izaziva gađenje. Bio sam ganut do suza svaki put kada sam video ove nesretne ljude kako marljivo uzimaju i jedu rijetku, pogaženu travu u parku, uzimaju oguljinu od krompira iz smeća kako bi utolili glad.²⁸

Iluzija o obećanom lječilištu nije dugo trajala. U narednom periodu, nekoliko tzv. Prominenten (privilegovanih) umrlo je od enteritisa i upale pluća. Tijela su danima čekala sahranu zbog manjka kopača grobova, a oni koji su radili taj posao nisu se mogli nositi sa ovom situacijom. Pogled na pogrebna kolica koja su natovarena kovčezima prolazila kroz uske ulice, postao je svakodnevница. Talentovani i osjećajni mladi reporter Petr Ginz zabilježio je svoje utiske o smrti i sahrani u Terezínu: „Drveni sanduci bili su smješteni u slijepim ulicama prolaza. Neki os njih su bili puni i spremni za transport, dok su drugi bili prazni. Čekali su da budu popunjeni“.²⁹

U jesen 1942. godine došlo je do razvoja situacije kada je SS napravio nekoliko poteza za kreiranje osjećaja „normalnog života“ u Terezínu, što je bio „instrument za očuvanje dostojanstva izvan logora“.³⁰ U okviru ovog uljepšavanja stvari, ohrabrivane su češće kulturne aktivnosti. U isto vrijeme, devet konvoja sa preko osamnaest hiljada ljudi starijih od šezdeset pet godina, pri čemu su mnogi bili jedva živi, u gomilama su ukrcavani u vozove za deportaciju na „istok“. Međutim, neprestanim dolaskom novih zatvorenika uoražnjena mjesta bila su popunjena te je geto i dalje bio prenatrpan.³¹

Ponekad je dolazilo i do nerazumijevanja i sukoba između uprave SS-a. Početkom februara 1943. godine, Ernst Kaltenbrunner, lider RSHA, predložio je Himmleru poboljšanje uvjeta u getu u kojem je u tom trenutku bilo 46.735 osoba. Njegov prijedlog podrazumijevao je deportaciju pet hiljada osoba starijih od šezdeset godina u Aušvic ili Generalno gubernatorstvo.³² Tvrđio je da pored činjenice da su smanjivali broj ljudi koji su mogli biti iskorišteni za koristan rad u ratne svrhe, oni su bili i glavni izvor epidemije. U isto vrijeme, Kaltenbrunner je savjetovao da se u tu grupu uključe „samo oni Jevreji koji nemaju posebne lične veze ili kontakte kojima bi se žalili ili koji nemaju nikakvo visoko odlikovanje“. Međutim, Himmler je bio svjestan novousvojenih taktika za alibi te je odmah odbio Kaltenbrunnerov prijedlog, tvrdeći da bi deportacija iz geta za stare bila u suprotnosti sa tezom „da Jevreji mogu živjeti i umrijeti u miru“ u Terezínu.³³

Čini se da je Himmlerova pažnja bila uzrokvana deklaracijom Saveznika od 17. decembra 1942. kojom osuđuju nacističke zločine i masovno istrebljenje Jevreja. Nakon toga, napravljeni su novi potezi za intenzivniju transformaciju Terezína u pravi uzorni geto (Musterghetto), a sve to u svrhe propagande: prikaz koji je trebalo da vide posjetiocci iz inostranstva. To se prije svega odnosilo na predstavnike Međunarodnog komiteta crvenog krsta koji su već bili izrazili interes za vršenjem inspekcije u logoru.³⁴

U tom periodu, SS je izdao nekoliko „liberalnih“ uputstava u skladu sa ovim trendom, pri čemu je zatvorenicima bilo dozvoljeno da uspostave kontakt sa

prijateljima i rođbinom izvan logora putem ograničenog i cenzorisanog dopisivanja te da od njih prime pakete sa hranom.³⁵ Uporedo s ovim i svim ostalim ublažavanjima ograničenja, počela je i realizacija kampanje Stadtverschönerung (kampanja za uljepšavanje grada), koja se nastavila do kraja rata.

Promjena uprave po nalogu koji je došao iz nacističkog sjedišta, uzrokovala je pritisak i tenzije između različitih nacionalnih grupa (Čeha, Nijemaca i Austrijanaca) koji su ionako bili neprijateljski raspoloženi zbog neprestanih spletki i razmirica. I zaista je tokom cjelokupnog postojanja geta postojalo otvoreno suparništvo između cionista i ekstremnih češko-jevrejskih asimilacionista. Većina asimilacionista su se izjašnjivali kao Jevreji „po porijeklu“ (ne po religiji). Drugi su za svoje jevrejsko porijeklo saznali tek kroz Nirnberške zakone. (Svaka nacionalna grupa – Česi, Austrijanci i Nijemci – uključivala je pripadnike katoličke ili protestantske vjere koji nisu imali nikakva osjećanja niti solidarnost prema zajednici Jevreja.) Za razliku od Praga, gdje je zajednica Jevreja napustila predratna neslaganja i ujedinila se u zajedničkim naporima da prevaziđe nacističke napade, stari sukob između cionista i asimilacionista zadržao se i u Terezínu, djelimično zbog taktika SS-a kojim su među različite grupe Jevreja sijali sjeme nesloge.³⁶

Češki asimilacionisti činili su okosnicu radnog stanovništva. Mešu njima je bilo mnogo vodećih intelektualaca i bivših oficira čehoslovačke vojske. Pored toga što su brojčano bili nadmoćniji, njihovo samopoštovanje je pojačalo insistiranje na izvornoj kulturi, što je osobina svojstvena svim Jevrejima Protektorata.³⁷ Čak i nakon dolaska starijih Jevreja iz Njemacke i Austrije u jesen 1942., nakon čega češki Jevreji više nisu činili većinu stanovništva geta, češka kulturna elita je zadržala glavnu poziciju do septembra 1944. godine, kada je većina njih deportovana u Aušvic. Nakon toga, češki Jevreji više nisu imali političke vođe oko kojih bi se mogli okupiti. U takvim okolnostima, mnogi su smatrali da Edelstein i Zucker predstavljaju njihove interese tako što pokušavaju blokirati rastuće neprijateljstvo koje potječe od Nijemaca³⁸. Komunisti su bili još jedna marginalna društvena grupa u ovom getu, a opisani su kao „ideološki koherentna grupa“ koja se odlikovala organizacijom i tajnošću.³⁹

Usred ovih aktivnosti, 9. novembra 1943. godine, kao grom iz vedra neba, objavljena je vijest da je Edelstein uhapšen, a s njim i rukovodilac centralnog registra, Leo Foltýn i još dva službenika, Alfred Goldschmid i Egon Deutsch. To se dogodilo baš na dan kada je Lager Commandant (komandant logora) Anton Burger došao u iznenadnu posjetu i zaplijenio dio evidencija iz registra. Podignute su optužnice protiv osoblja koje je bilo upleteno u manipulacije – greške i „neslaganja“ na spiskovima. Edelstein je optužem za pokušaj zataškavanja

odsustva pedeset zatvorenika koji su prethodno pobjegli. On i osoblje registra odvedeni su u podrum koji je koristila komanda i zadržani su tamo u potpunoj izolaciji do deportacije u Aušvic (15. decembra 1943).⁴⁰

Dan nakon hapšenja Edelsteina, komanda logora je odlučila provjeriti identitete zatvorenika. Veliki popis (Zählappel) održao se 11. novembra. Stari i mlađi stanovnici geta postrojeni su na polju blizu Bohušovica koje je nekada služilo kao vojni kamp. Poštedeni su samo teško bolesni. Redlich je zabilježio podatke o ovom tragičnom događaju: „Išla su djeca od dvije godine zajedno sa starima od sedamdeset godina. Išli su tamo i stajali cijeli dan, od sedam sati ujutro do jedanaest uvečer. Hodali su i prebrojeni su. Kao da smo goveda ili ovce. Pao je mrak i Jevreji su planirali provesti noć na tom otvorenom polju. Trideset i šest hiljada ljudi, poslušnih kao djeca ili janjad, stoje i čekaju.“⁴¹

Dok su nacisti završili s brojanjem, blizu tri hiljade ljudi je umrlo od umora i iscrpljenosti na polju. Naposljetu, kasno navečer su odvedeni do svojih ležaja u krevetu. Mjesec dana kasnije (15-18. decembar), blizu pet hiljada ljudi krenulo je prema Aušvicu. Kako je već navedeno, u Terezínu je u ovoj fazi bila generalna proba, grad se spremao za veliki nastup. Paradoksalna je činjenica da su 1944. godine kulturni život i pozorišna umjetnost u getu bili toliko bogati da se prosječni grad ni u vrijeme mira nije mogao pohvaliti tolikim brojem pozorišnih predstava.

Važno je napomenuti da su dva poznata predstavnika kulturne elite geta, Victor Ullman i H.G. Adler (Adler je postao poznat tek nakon rata na osnovu svojih radova o Terezínu), drugačije gledali na pohlepne, do tada nezabilježene kulturne aktivnosti. Adler, koji je poznat po dvostrukom stavu općenito prema judaizmu te netrpeljivosti prema cionizmu, sa podsmijehom je gledao na bogati kulturni život „koji je započeo SS“. Za razliku od njega, Victor Ullmann je u svom eseju „Goethe i geto“ vješto predstavio vrijednost kreativnih aktivnosti kao instrument samoodrživosti i iskru ljudskosti⁴².

Prva inspekcijska posjeta predstavnika Međunarodnog komiteta crvenog krsta izvršena je 23. juna 1944. godine, a predvodio ju je dr. Eppstein. To je bilo vrijeme velikih događaja u ostatku svijeta. Iz dnevnika smo saznali da su zatvorenici znali da su Saveznici započeli sa invazijom Normandije te da se njemačka vojska povlačila sa svih frontova. #A ovdje u getu (zabranjeno je izgovoriti „geto“), igramo veliku igru. Izgradili su selo Potemkin. Komitet Crvenog krsta ga je pregledao“, zabilježio je Redlich u svom dnevniku.⁴³ Vijest da je grupa umjernika uhapšena i odvedena na nepoznatu lokaciju objavljena je 20. jula 1944. godine. Njihova umjetnost bila je njihov zločin – način na koji su krodomice skicirali stvarni život u getu, koji u svakom slučaju nije odgovarao ci-

ljevima kampanje „uljepšavanja“. Ovi radovi su nađeni kod kolecionara umjetnina Františka Strassa, koji ih je slao u Prag članovima porodice svoje supruge, kršćanima. Ostale umjetnine su već bile poslane u Švicarsku. Ova afera sa umjetnicima (Fritta, Ungar, Block i Haas) razbjesnila je SS. Umjetnici su pozvani pred Eichmanna, Günthera, Möhs i Rahma na ispitivanje. Osuđeni su za Greuelpropagandu (propagiranje zločina) i odvedeni u Malu tvrđavu na mučenje.⁴⁴

Eppsteinov mandat na poziciji predsjednika Vijeća starih završio je 27. septembra 1944. godine, u vrijeme pripreme velikog broja konvoja za Aušvic. U konvojima iz Terezína bili su građevinski radnici i neki od vodećih članova vijeća (uključujući Zuckera i Roberta Strickera). Optužba za kršenje „pravila“ geta podnesena je protiv Eppsteina su ga pripadnici SS-a tog dana strijeljali u Maloj tvrđavi.⁴⁵ Rabin dr. Benjamin Murmelstein imenovan je za novog (trećeg) starješinu Jevreja te je služio na ovoj poziciji do oslobođenja logora 8. maja 1945. godine. Tragičnu sudbinu zatvorenika koji su deportovani u jesen 1944. godine opisao je nakon oslobođenja jedan zatvorenik koji je preživio deportaciju:

U Aušvicu sam čuo da su sve naše vodeće ličnosti i njihove porodice, žene i djeca, odmah po dolasku ubijeni plinom. Svaki konvoj je imao odvojen vagon u kojem su bile vodeće ličnosti iz Terezína koji su deportovani po posebnoj naredbi Nacista. Tako je nestao Otto Zucker i njegova žena, Franz i Olga Khan, Phillip Kozower i njegova cijela porodica, Erwin Elbert i njegova porodica – u Hodonínu sada živi samo njegova stara majka – Karl Schliesser i njegova porodica, Julius Grünberger i njegova supruga, dr. Weidmann, kojeg je jedan SS-ovac ubio još u Bohušicama, na željezničkoj stanici u Terezínu, dr. Desider Friedmann i Robert Stricker sa ženama, kao i mnogi, mnogi drugi⁴⁶.

Do tada, u nacionalnoj strukturi stanovništva geta došlo je do velikih promjena: nakon što su u aprilu 1943. nizozemski Jevreji dovedeni u geto, grupa danskih Jevreja stigla je u oktobru iste godine, a u decembru 1944. stigao je prvi konvoj slovačkih Jevreja iz Sereda, nakon sloma Slovačkog narodnog ustanka. Još tri grupe deportovanih iz Slovačke stigle su u januaru, martu te 7. aprila 1945. godine. Naposljetku, tik pred kraj rata, na pragu oslobođenja, u Terezín su stigle grupe izglađnjelih zatvorenika koji su evakuirani iz različitih koncentracionih logora te oni koji su preživjeli marševe smrti, što je izazvalo haos i epidemiju.⁴⁷

Nakon deportacija izvršenih u oktobru 1944. te dolaska novih zatvorenika, Nijemci su odlučili stabilizirati život u getu. Nijedan konvoj više nije trebao krenuti, osim dvije posebne grupe koje su puštene na slobodu. Kao rezultat pregovora između Himlera i Musyja, u februaru 1945. dvanaest hiljada ljudi krenulo je prema Švicarskoj.⁴⁸ Još jedna „gesta“ pristalica nacizma prema Dancima rezul-

tirala je u oslobođanju 350 danskih Jevreja, koji su „vraćeni“ u svoju domovinu. Oba ova događaja smišljena su u cilju podupiranja ideje alibija. Šestog aprila 1945. godine uslijedila je još jedna posjeta predstavnika Međunarodnog komiteta crvenog krsta, a predvodili su je dr. Otto Lehner i Paul Dunant. Posljednja osoba koja je posjetila logor prije oslobođanja bio je dr. Rezső Kastner iz Komitea za pomoć i spašavanje Jevreja iz Budimpešte i Haupsturmführer Krumey, koji je prenio Himmlerovu poruku u vezi s predajom geta predstavniku Crvenog križa, Dunantu.⁴⁹

U toku posljednjih mjeseci, sve do dana oslobođenja, reorganizovano Vijeće starih koje je predstavljalo zatvorenike prema državi porijekla, bilo je zaduženo za sve poslove. Pored Murmelsteina, koji je ostao na vodećoj poziciji, dodana su još četiri izvršna službenika: rabin Leo Baeck kao predstavnik njemačkih Jevreja, dr. Alfred Meissner, koji je u predratnoj Čehoslovačkoj služio kao ministar pravde, a potom i društvenog blagostanja, dr. Edward Maurice Meijers, poznati danski advokat i pravnik na Visokom судu pravde u Den Hagu te Heinrich Kland, autoritet u oblasti građanskog prava te univerzitetski profesor u Beču.

Dolaskom evakuacijskih konvoja (koji su očišćeni iz koncentracionih logora prije dolaska snaga Saveznika), epidemija i različite zarazne bolesti širile su se logorom. U posljednjoj fazi, ukupan broj zatvorenika dostigao je trideset hiljada. Drugog maja 1945. godine, zastava SS-a je spuštena ispred napuštenog sjedišta logora čije upravljanje je preuzeo Međunarodni komitet crvenog krsta. Medicinske jedinice Crvene armije su 11. maja ušle u logor kako bi ublažile situaciju. Nakon dvije sedmice stroge izolacije, počela je evakuacija oslobođenih zatvorenika, a do 17. avgusta 1945. završen je proces vraćanja svih zatvorenika u njihove domovine.

Nakon oslobođenja koje je izvela Crvena armija, Murmelstein je dao ostavku te je „Vijeće četverice“ nastavilo voditi Terezín. Sve nacionalne grupe su 12. maja 1945. godine imenovale Jiříja Vogela, češkog Jevreja i komunistu, na poziciju predvodnika oslobođene zajednice. Terezín je jedini geto u kojem je nad oslobođenja bio značajan broj preživjelih – bilo ih je 17.320. Među njima bila je i sedamnaestogodišnja Dagmar Hilarová. Nakon mučnog četverogodišnjeg iskustva, njen život je tek bio počeo. Svoj odgovor je izrazila u pjesmi „Maj 1945“ koji je podsjećao na poznatu ljubavnu pjesmu Karel Hynek Mácha:

Gorke godine su prošle.

Proljetni povjetarac odagnao je posljednju bol iz srca.

Bio je maj

I sve se otvorilo prema slobodi.⁵⁰

Jedinstvenost grada Terezína u historiji nacističkih koncentracionih logora počiva na tri značajne karakteristike: funkcija „ukrašavanja izloga“ kao cinični prikaz kojim se prikrivala kampanja istrebljenja, kao i njene šire implikacije; sramotna uloga koju je odigrao Međunarodni komitet crvenog krsta; te duhovna otpornost i kreativnost zatvorenika.

Uloga Međunarodnog komiteta Crvenog krsta: inspekcija *musterghettoa – uzornog geta (1944-1945)*

Sudbina zatvorenika Jevreja u getu Terezín može se smatrati mjerilom negativne uloge Međunarodnog komiteta crvenog krsta u toku Drugog svjetskog rata. Međutim, tajnost i „neutralan“ stav koji je ova institucija usvojila, ne može se smatrati kao izolirano, odvojeno pitanje do ljeta 1944. godine.⁵¹ I drugi faktori su utjecali na sveukupni pravac djelovanja ove institucije, naročito stav neutralnih država, pogotovo Švicarske, te u istoj mjeri i politike vlada Saveznika.

Poznata je činjenica da su neutralnost Švicarske u toku Drugog svjetskog rata, kao i politika švicarske vlade bili bazirani na prijateljskim odnosima sa Trećim rajhom i sa satelit državama kojima su upravljale Sile Osovine. Te okolnosti su unaprijed vršile direktni utjecaj na aktivnosti Međunarodnog komiteta crvenog krsta smještenog u Ženevi. Bilo je prirodno da ekonomski veze sa Njemačkom i Italijom, sa kojima je Švicarska vršila većinu trgovinske razmjene, igraju ključnu ulogu u održavanju dobrih odnosa, materijalnih prednosti i interesa. Pored toga, treba imati na umu da je među dvije stotine hiljada Nijemaca i Italijana iz Švicarske bilo mnogo nacista i fašista, članova profašističkih političkih stranaka, koji su imali značajan utjecaj na javno mišljenje.

Evropski narodi, uključujući i Jevreje, smatrali su da je organizacija Crveni krst instrument za spas protjeranih, a Međunarodni komitet crvenog krsta, kako su to njegovi osnivači naveli 1863, institucija za očuvanje sigurnosti humanitarnih zakona, ideje conditio humana, za vrijeme rata i nemira.⁵² Međunarodni komitet crvenog krsta se već 1939. godine suočio sa poteškoćama kada su Savezničke sile odbile prijedlog za stavljanje civila pod zaštitu nacrta Tokijske konvencije. U toku narednih godina, Saveznici su otežali podizanje blokade i prolazak humanitarne pomoći za civilne žrtve kako se te aktivnosti ne bi umiješale u njihovu generalnu politiku. Vodeći članovi Međunarodnog komiteta crvenog krsta bili su državlјani Švicarske. Profesor Max Huber, cijenjeni stručnjak u oblasti međunarodnog prava, bio je predsjednik Komiteta, a profesor Carl J. Burckhardt, diplomata, historičar i student književnosti, radio je na poziciji

„ministra vanjskih poslova“. Zajedno sa Jacquesom Chenevièreom i Fredericom Barbeyom, Burckhardt je radio kao član Centralne komisije (komisije za koordinaciju) koja je osnovana 1940. godine. Oni su nadzirali komitete koji su se bavili ratnim zatvorenicima, humanitarnom pomoći, pravnim pitanjima, i slično.⁵³

Treba imati na umu i činjenicu da je sjedište Međunarodnog komiteta crvenog krsta od početka rata, pored Vatikana, bila najbolje informirana organizacija jer je neprestano primala informacije iz prve ruke od delegata koji su boravili u okupiranim evropskim zemljama. Prema dr. Marcelu Junodu, specijalnom delegatu Međunarodnog komiteta crvenog krsta, u oktobru 1939. godine je od Ambasade Švicarske u Berlinu u tajnosti dobio najnovije informacije o „Organizaciji „Plan jevrejskog rezervata“, iz septembra 1939. godine. Zajedno s tim informacijama dobio je i izvještaj bez datuma koji je sastavila zajednica Jevreja u Moravskoj Ostravi (Mährisch Ostrau). Izvještaj opisuje surovu realnost prve deportacije u Nisko (jugoistok Lublina u okupiranoj Poljskoj) koji je počeo 17. oktobra 1939. godine.⁵⁴ Da su ta saznanja podijeljena sa drugim zemljama, možda bi imala utjecaja na njihov odnos prema pitanjima izbjeglica i na ublažavanje strogih ograničenja. Vrijedi napomenuti da je u septembru 1941, na sastanku u Londonu, Jan Masaryk savjetovao predstavnicima SJC-a da uspostave zajednički pristup Međunarodnom komitetu crvenog krsta, ali je istovremeno savjetovao i „poseban pristup američkom Crvenom krstu u Washingtonu“. Masaryk je obećao i pozvati čehoslovačkog ambasadora u Washingtonu da po ovom pitanju djeluje sa rukovodiocima SJC-a u New Yorku i jugoslovenskim ministrom.⁵⁵ Očigledno je vjerovao da će američki Crveni krst pružiti značajnu pomoć ako mu se pristupi na odgovarajući način.

Nedavno je Jacques Moreillon, generalni direktor Međunarodnog komiteta crvenog krsta, tvrdio da je ova institucija „imala uglavnom indirektne i ne-kompletne informacije“ te da u to vrijeme (tj. u oktobru 1942. godine) nije bila svjesna Hitlerovog „Konačnog rješenja“.⁵⁶ Ova tvrdnja je lako opovrgнутa. Tek letimičan pogled na relevantne dokumente koje je objavio Vatikan i ostale pouzdane izvore – a to su informacije koje su morale doprijeto do Međunarodnog komiteta crvenog krsta – dovoljan su dokaz za ovo pitanje. Najvažniji izvori informacija o protjerivanju Jevreja skupili su predstavnici nekoliko organizacija, kao što su Dr. Gerhard Riegner, Dr. Jaromír Kopecky', Nathan Schwab, Dr. Fritz Ullmann i Dr. Abraham Silberschein. Svi oni bili su smješteni u Ženevi.⁵⁷

Iz razgovora između Dr. Carla J. Burckhardta, ministra vanjskih poslova Međunarodnog komiteta crvenog krsta i Paula C. Squirea, američkog konzula u Švicarskoj, do kojeg je došlo 17. novembra 1942. godine, saznajemo zapanjujuće informacije o ključnom pitanju koje se odnosi na to koliko je rukovodstvo Me-

đunarodnog komiteta crvenog krsta znalo o Hitlerovim planovima za istrebljenje 1941. godine.⁵⁸ Na savjet Lelanda Harrisona, Squire je direktno pitao Burckhardta: Šta je znao o pismenom naređenju koje je Hitler potpisao početkom 1941., a koje se odnosilo na istrebljenje Jevreja? Burckhardt je odgovorio da, iako lično nije video tu naredbu, mogao je pouzdano potvrditi da je početkom 1941. Hitler potpisao naređenje da Njemačka treba biti judenfrei (slobodna od Jevreja) do kraja 1942. godine. Naglasio je da je tu informaciju dobio od dva „dobro informisana Nijemca“ u koje je imao potpuno povjerenje. Squire je pitao i o stvarnoj povezanosti između istrebljenja i oslobođanja od Jevreja, a Burckhardt je rekao: „U cilju čišćenja teritorije od ove rase, a s obzirom na to da ne postoji mjesto na koje se Jevreji mogu smjestiti, konačni rezultat je očigledan“.⁵⁹

Međunarodni komitet crvenog krsta imao je predstavnike u svim evropskim državama te je redovno primao izvještaje o trenutnom stanju u Mađarskoj, Slovačko, Rumuniji i Hrvatskoj ili putem stalnih predstavnika ili putem izaslanika koji su posjećivali različite zemlje⁶⁰. Neki od ovih predstavnika su već 1941. godine uznemirujućim komentarima izvještavali o masakrima do kojih je došlo u ovim zemljama. Jedne prilike, René de Weck, švicarski ministar u Bukureštu, pisao je u privatnom pismu upućenom Jacquesu Chenevièreu (29. novembar 1941) o stanju rumunskih Jevreja, tvrdeći da je „u poređenju s tim, genocid nad Armenima koji je početkom stoljeća potresao evropsku savjest bio igrarija“. U dodatku pismu naveo je i da je osnovna težnja bilo „fizičko uništenje Jevreja“.⁶¹

Međunarodni komitet crvenog krsta morao je primiti izvještaje sličnog sadržaja i od svojih američkih izvora. Paul T. Culbertson iz Odjela za evropska pitanja Ministarstva vanjskih poslova SAD-a 26. septembra 1941. informirao je američki JDC o masakrima u Kamenets Podolsku nad Jevrejima „bez državljanstva“ koji su deportovani iz Mađarske. Ova informacija, koja potječe od „pouzdanog mađarskog oficira koji je svjedočio ovim događajima, glasi: „Prema drugim izvještajima, broj ubijenih dostiže 15.000. Ljudi koji su bježali i Jevreji koji su se molili u sinagogama, ubijeni su iz automatskog oružja. Prema nekim izvještajima, mrtva tijela su plutala niz rijeku Dnjest...Napor mađarskog Crvenog krsta usmjereni ka ublažavanjem situacije bili su prilično neučinkoviti. Vjerujemo da o ovoj situaciji treba obavijestiti Međunarodni crveni krst i druge organizacije“.⁶²

Generalni sekretar Svjetskog vijeća crkava, Visser t'Hooft, 29. oktobra 1941. napisao je pismo upućeno profesorima Maxu Huberu i Carlu Burckhardtu, u kojima od njih traži da obrate posebnu pažnju na situaciju u Warthegau i Generalnom gubernatorstvu.⁶³ Uz pismo je priložio „Memorandum o situa-

ciji u Poljskoj“, u kojem su opisane deportacije iz poljskih gradova i geta. Visser t’Hooft je na sljedeći način u ime Jevreja opravdavao aktivnosti Svjetskog vijeća crkava: „Općenito govoreći, jevrejske organizacije više nisu sposobne učinkovito djelovati u ime svog naroda. Jevrejsko pitanje je povezano sa centrom poruke kršćanstva; ukoliko Crkva ne uspije podići svoj glas kako bi protestovala i izdala upozorenje te ukoliko ne uspije učiniti sve što može kako bi pružila pomoć, ne bi bila poslušna svom Gospodaru. Stoga je dužnost kršćanskih crkava, a naročito njihovog ekumenskog predstavnika, Svjetskog vijeća crkava u nastanku, da djeluju kao glasnogovornik protjerivanih“.⁶⁴

I generalni sekretar Svjetskog vijeća crkava predložio je uspostavljanje posebne misije Crvenog krsta u Poljskoj koja će ispitati cijelu situaciju. Odgovor koji su primili od Međunarodnog komiteta crvenog krsta jasno se priklonio dominantnom stavu: „Članovi Komiteta su bili ubijedjeni, a ne možemo dokazati da nisu bili upravu, da bi aktivnosti u ime Jevreja koje je Hitler mrzio ugrozile prijeko potrebne aktivnosti Crvenog krsta za ratne zarobljenike Saveznika.⁶⁵

Drugi sporadični, ali značajni izvještaji o deportacijama, uključujući izvještaj rukovodioca slovačkog državnog Crvenog krsta, Skotnickýja (od 9. juna 1942), direktno su se odnosili na Aušvic.⁶⁶ „Hauswith“ je spomenuo pukovnik Gartesier, predstavnik francuskog Crvenog krsta, koji je obavijestio sjedište Međunarodnog komiteta crvenog krsta da se za deportovane više nikada nije čulo te da im nije bilo dozvoljeno slati niti primati pisma (2. juni 1942).

Najviše se može saznati iz razmjene pisama između gdice Warner i gdice Campion iz britanskog Crvenog krsta i gdice Suzanne Ferrière iz Ženeve. Dopisnice iz Britanije su se raspitivale o sudbini deportovanih njemačkih i čeških Jevreja te su željele znati da li je istina da su ti ljudi poslani u Poljsku i Rusiju. U odgovoru iz Ženeve stoji da se to ustvari desilo u cijeloj Evropi, iako nema pouzdanih informacija. Ferrière je dodala da je to tragično, ali da „po tom pitanju mi ne možemo ništa uraditi“.⁶⁷

Stoga, dok je u kasnu jesen 1942. godine ogroman broj informacija pristizao iz zvaničnih izvora, ali i od pojedinaca, kao i od osoba koje su pobegle iz ozloglašenih logora za istrebljenje, nacrt žalbe koju je profesor Huber pripremao sa svojim saradnicima bio je pažljivo sročen, iako je sadržao osnovne principe *ius gentium*.⁶⁸ U nacrtu se izbjegavala otvorena osuda; samo se zahtijevalo da građani budu tretirani na human način. Mišljenja članova o tekstu nacrta bila su podijeljena. Jedni su mislili da treba koristiti oštriji jezik. Odlučujuća plenarna sjednica kojom je predsjedao Jacques Chenevière (jer je Huber bio bolestan) održana je 14. oktobra 1942. godine.⁶⁹

Philip Etter, predstavnik švicarske vlade (1930-ih je radio kao ministar vanjskih poslova) snažno se protivio predloženom nacrtu, tvrdeći da bi se takav nacrt mogao protumačiti kao kršenje neutralnosti. Njegovo mišljenje je podržano te žalba Crvenog krsta nije objavljena. U ovoj fazi pomoć je došla od neočekivanog izvora. Dokaze o masakru nad Jevrejima koji su se skupljali u sjedištu Međunarodnog komiteta crvenog krsta u Ženevi prenijela su najmanje dva visoka zvaničnika ove organizacije: profesor Carl Burckhardt i vjerovatno André de Pilar, baltički baron koji je postao državljanin Švicarske. Kao članovi Commission mix de secours, obojica su bili u stalnom kontaktu sa kolegama i diplomatama iz Njemačke. Naročito je važan nagovještaj koji je Burckhardt u oktobru 1942. godine dao prijatelju i kolegi, profesoru Paulu Guggenheimu, Jevreju iz Centra za napredne studije u Ženevi te u novembru iste godine Paulu S. Squireu, američkom konzulu u Ženevi [7. novembar 1942]: upotrebotim termina judenrein (doslovno: „čist od Jevreja“) u ovom kontekstu, potvrdio je sadržaj teleograma Augusta Riegnera o planu Konačnog rješenja.⁷⁰

Moglo bi se spekulirato o tome šta je nagnalo Burckhardta da u tom trenutku podijeli povjerljive informacije sa drugim zvaničnim predstavnicima.⁷¹ Riegnerove bilješke sa sastanaka sa funkcionerima Međunarodnog komiteta crvenog krsta u toku 1942. i 1943. godine, u vezi s pomoći koja je trebala biti pružena zatvorenicima u Terezínu, odnosile su se na De Pilarovu tvrdnju (2. februar 1943) o statusu zatvorenika Jevreja, gdje je tvrdio da će Međunarodni komitet crvenog krsta moći pružiti pomoć Jevrejima na svim okupiranim teritorijama ukoliko „uslijede zvanične odluke vlada Amerike, Britanije i naposljetku vlada ostalih Saveznika“.⁷² Međutim, prihvatanje takve odluke bilo je upitno jer Ženevska konvencija ne predviđa takve odredbe. Gerhard Riegner je 6. jula 1943. godine zabilježio informacije o još jednom sastanku sa nekoliko zvaničnika u vezi s potezom Amerike da prizna Jevreje kao neprijateljske civilne zarobljenike kako bi ih uključila u humanitarnu kampanju koju je predvodio Crveni krst.⁷³

Dakle, premda su masovna ubistva Jevreja obznanjena i potvrđena iz raznih pouzdanih izvora, zavjera šutnje je trajala još dugo. Pretpostavljalo se da je ključni razlog za to bio strah od općeg utiska da se rat vodi kako bi se spasili Jevreji, što je naravno moglo samo našteti ratnim naporima Saveznika.

Na upit Međunarodnog komiteta crvenog krsta o izvodivosti slanja hrane i lijekova u Terezín, njemački Crveni krst odgovorio je 4. marta 1943. tvrdnjom da „slanje takvih pošiljki zasad nije moguće“.⁷⁴

Tri mjeseca kasnije, 27. ili 28. juna 1943., delegacija njemačkog Crvenog krsta posjetila je geto kako bi utvrdila uvjete u kojima su zatvorenici živjeli. Tre-

ba napomenuti da su Državni komitet njemačkog Crvenog krsta predvodili dr. Grawitz i profesor Gebhardt, vodeći članovi SS-a koji su povezani sa otkrićem gasnih komora i eksperimentalne medicine koja je primjenjivana u logorima smrti.⁷⁵ Stoga je nevjerojatno da jedino više ili manje precizno vanjsko svjedočeće o situaciji koja je prevladavala u getu dolazi iz ovog izvora. Izvještaj koji potpisuje Walter Hartmann nije bio povoljan. Delegacija je ustanovila da je Terezín strašan (grausam), „zastrašujuće pretrpan“, da su zatvorenici ozbiljno pothranjeni te da je zdravstvena njega u potpunosti neprikladna.⁷⁶

Međunarodni komitet crvenog krsta tek je u junu 1943. godine uložio napore da se obavi inspekcijska posjeta Terezínu, a na to su ga potakle negativne informacije do kojih je došao kroz izvještaj njemačkog Crvenog krsta. Burckhardt je natjerao njemački Crveni krst da posjeti Terezín i s nestrpljenjem je želio otkriti da li će zarobljenici biti ostati tamo ili će biti deportovani u neke druge logore.⁷⁷ Ustvari, i Washington i Vatikan su prilično rano znali da je Terezín „tranzitna tačka“. Myron C. Taylor, posebni izaslanik predsjednika Roosevelta u Vatikanu, napisao je 26. septembra 1942. godine dopis upućen kardinalu Maglioneu, u kojem ga je inforirao o nacističkom planu istrebljenja, a o Terezínu je napisao sljedeće: „Međutim, ovo mjesto je samo privremena stanica, a ljudi koji budu ovdje očekuje ista sudbina [kao i sve ostale].“⁷⁸

U julu 1943. godine kardinal Maglione naložio je Orsenigu, papskom nunčiju u Berlinu, da traži dozvolu za posjetu getu u Terezínu. Nakon više od dva mjeseca Maglione je 28. septembra dobio odgovor u kojem se navodi da je ministar vanjskih poslova „kategorički odbio“ njegov zahtjev.⁷⁹ Šest mjeseci nakon prve posjete njemačkog Crvenog krsta, u sjedište Međunarodnog komiteata crvenog krsta stiglo je pismo koje potpisuju Eppstein i Murmelstein, od 30. septembra 1943., kada je smrtna stopa u Terezínu dostigla vrhunac, a lijekovi su bili prijeko potrebni. U pismu je navedena sljedeća poruka: „S poštovanjem potvrđujemo prijem vašeg pisma od 30. septembra 1943. godine, kojim nas obavještavate o pošiljci sa lijekovima. Još jednom ćemo dozvoliti sebi da naglasimo da je njega koja se pod našom odgovornošću pruža Jevrejima, naročito kada su u pitanju lijekovi, na tako zadovoljavajućem nivou da savjetujemo da odustanete od slanja novih pošiljki. Zdravstveno stanje Jevreja koji su nam povjereni možemo, kao i prije, opisati kao povoljno.“⁸⁰

Nakon skoro godinu dana, Hauptsturmführer Niehaus, predstavnik njemačkog Crvenog krsta za vanjske poslove, u pismu od 14. marta 1944. upućenom Glavnoj državnoj službi sigurnosti (RSHA), razmotrio je mogućnost posjete Međunarodnog komiteata crvenog krsta getu za stare u Terezínu.⁸¹ U pismu se osvr-

nuo i na diskusiju koju je sedam dana ranije imao sa Güntherom i Eichmannom, u vezi s posjetom „jevrejskom radnom ili kaznenom logoru“ u prisustvu zvaničnika RSHA-e. Niehaus je predložio održavanje posebne prozivke zatvorenika prilikom koje bi paketi sa hranom i lijekovima bili „spontano“ podijeljeni bolesnim zatvorenicima (Starkungsmittel für Kranke). Time bi se, naravno, omogućilo da predstavnik njemačkog Crvenog krsta svjedoči podjeli poklon paketa i da na osnovu toga Zajedničkom humanitarnom odboru u Ženevi lično potvrdi da su paketi primljeni. Na kraju pisma zaključuje da je takav korak „preporučljiv ako se uzme u obzir porast broja stranih upita o raznim jevrejskim logorima“.

Stoga je jasno da je tek od sredine 1943. godine, nakon što je ishod rata postao očigledan, Međunarodni komitet crvanog krsta počeo preispitivati primjenu humanitarnih principa i Ženevske konvencije nad civilima. To je nesumnjivo rezultat pritiska izvršenog na vlade Saveznika te intervencije Svjetskog kongresa Jevreja, JDC-a i nekolicine uglednih ličnosti. Potaknut Deklaracijom Saveznika od 17. decembra 1942. godine, A. L. Eastermann, politički sekretar SJC-a, uputio je 6. januara 1943. pismo predsjedniku Huberu u kojem zahtijeva njegovu hitnu intervenciju:

Zločini nad našim prijateljima Jevrejima, muškarcima, ženama i djeci u posljednje vrijeme dostigli su besprimjerne strahote...Principi humanosti koji su prije 80 godina bili nadahnuće za osnivanje pokreta Crvenog krsta i njegov simbol, štitili su ne samo žrtve rata, nego i sve one koji su propatili u zemljama koje učestvuju u ratu, bez unošenja razlika prema rasi ili religiji...Pozivamo u pomoć jedino međunarodno tijelo koje ima ovlasti da se obrati vladama i da uključi državna udruženja Crvenog krsta u pružanje podrške našem pristupu tim neutralnim državama.⁸²

Predstavnici ove institucije u okupiranoj Evropi dobili su tada nove smjernice, a u Mađarsku je poslan stalni delegat (nakon što su zahtjevi za stalnim delegatom godinama prolazili neopaženo). Tu funkciju vršio je Jean de Bavier, koji je u Budimpeštu stigao u oktobru 1943. godine.⁸³

Trag promjene politike može se uočiti u zapisima tajnih pregovora koje su početkom 1943. vodili Allen Welsh Dulles i Count Egon Hohenlohe-Langenburg, Himmlerovi i Schellenbergerovi izaslanici.⁸⁴ Dulles (kodnog imena Mr. Bull) je za vrijeme boravka u Švicarskoj od novembra 1942. zajedno sa pomoćnikom Myronom C. Taylorom (kodnog imena Roberts), održao nekoliko sastanaka sa Hohenloheom (Pauls) i Reinhardom Spitznjem (Bauer).⁸⁵ Prema zapisniku posljednjeg razgovora koji se održao 21. marta 1943. godine, osvrnuli su se na iznalaženje načina za poboljšanje pozicije Nijemaca u Americi. Roberts

je predložio da se nacisti osjećajnije odnose prema jevrejskom pitanju „tako da se čak i mržnja prema Jevrejima može prevazići“, koristeći metode koje će dovesti do praktičnih rezultata „bez izazivanja nasilja i ostavljanja mogućnosti za napad“.⁸⁶ Važno je napomenuti da je taj isti Roberts na nacističko istrebljenje Jevreja i Poljaka gledao kao na gotovu stvar. Čak je i prokomentirao da smatra da je nagon za istrebljenjem nestvaran zato što „ogroman broj Jevreja i Poljaka živi izvan sfere utjecaja Nijemaca“. Himmler je u pokušaju otvaranja novih izgleda za razvojem popustio pred Dullesovom preporukom te je 1943. naredio da se logor Bergen-Belsen pripremi za „razmjenu Jevreja“ (za otkup ljudi), a Terezín je gotovo u isto vrijeme pretvoren u „uzorni geto“.⁸⁷

Zanimljivo je prisjetiti se da je kampanja uljepšavanja Terezína zaista pokrenuta. Pored toga što je Burchhardt slao upite, deportacija 450 danskih Jevreja koja se dogodila u oktobru 1943. rezultirala je hitnim zahtjevom za posjetu Međunarodnog komiteta crvenog krsta.⁸⁸ Nakon intervencije Christiana X, kralja Danske, danski Crveni krst, biskup iz Kopenhagena i dekani danskih univerziteta, odmah su uložili žalbu kod kolega iz Njemačke te su podnijeli zahtjev za posjetu.⁸⁹ Eichmannova posjeta Danskoj u novembru 1943. bila je još jedan važan faktor. On je prilikom posjete pod pritiskom pristao na posjetu delegacije. Međutim, insistirao je na stavu da se posjeta ne može organizirati prije proljeća 1944. godine.⁹⁰

Eichmannu je očigledno trebalo vremena da pripremi okruženje za takvu posjetu. Jedan aspekt tog pokušaja podrazumijevao je pružanje prikladnog smještaja privilegovanim (Prominenten), ali i danskim Jevrejima. Dokaz o prikladnom smještaju bio je od ključne važnosti za predstavnike danskog Crvenog krsta.⁹¹ Mnogi danski Jevreji prebačeni su u nove kvartove koji su bili opremljeni najnovijim luksuznim elementima (abažuri, zavjese, biljke u saksijama). Jevreji su dobili smjernice o načinu na koji treba da se odijevaju, o lokaciji na kojoj će biti smjepteni te o tome šta treba da kažu kada im se delegati obrate. I djeca su dobila obuku. Bolesni, nejaki, čupavi i osakaćeni Jevreji su upozorenici da ostanu na gornjem spratu baraka te da se drže izvan vidokruga grupe koja dolazi u posjetu.

Ulice su očišćene, cvijeće posađeno, klupe postavljene na trgovima, a podignut je i muzički paviljon. Pored toga, napravljeno je i posebno igralište za djecu, kao i sala za rekreaciju. Na mrtvačnici su bili znakovi na hebrejskom, a ime geta promijenjeno je u Jüdisches Siedlungsgebiet (jevrejsko naselje). Srušene su stare oronule zgrade, a kako bi prevara u potpunosti uspjela, otvorene su elegantne prodavnice ispred kojih su stajali natpisi „pekara“, „apoteka“ i „parfimerija“ te su opremljene odgovarajućom robom. Kafic sa stolovima na trotoarima trebalo je da dodatno pojača idilično okruženje. Očišćen je i oriban svaki djelić logora.

Ulice koje su prethodno bile obilježene sa „L“ i „Q“ dovile su seoska imena. Nekoliko kulturnih događaja održavalo se svaki dan: predavanja, koncerti, pozorišne predstave, kabarei te sportska takmičenja. Jednom ili dva puta dnevno, gradski bend je svirao na trgu, baš kao i u svakom drugom odmaralištu, a muzički programi organizirani su i u kafiću.

U maju 1944. godine, dok je kampanja uljepšavanja grada bila u toku, poruka iz Budimpešte prvi put je dospjela do Vijeća starih u Terezinu, a prenijeli su je pripadnici SS-a. Slanje poruke potakli su iz Istanbula predstavnici paelstinskog Yishuva, koji su, nakon što su iz tajnih izvora saznali za neprilike u kojima su se nalazili stanovnici geta, žarko željeli ponuditi finansijsku pomoć kako bi im podigli samopouzdanje.

Izabran je Komitet za humanitarnu pomoć i spašavanje iz Budimpešte koji je sa šefovima SS- a učestvovao u pregovorima nazvanim „Krv za kamione“. U ime Komiteta za spašavanje, dr. Kastner je spremno preuzeo ulogu posrednika. Zato je tražio od Dietera Wislicenyja da preda njegova pisma dr. Františku Friedmanu u Pragu i njegovim prijateljima cionistima u Terezinu.⁹² Nakon Eichmannovog odobrenja, SS-ovac Hauptsturmführer Klausnitzer poslan je da isporuči dva pisma i deset hiljada dolara Friedmannu (koji je, u funkciji višeg jevrejskog starješine u Pragu, bio zadužen za finansijske poslove u Terezinu). Kastner je u poruci upućenoj jevrejskom starješini u Terezinu prenio „pozdrave iz Yishuva i od američkih Jevreja“ te izrazio „nadu za njihovu konačnu *aliju*“.

Odgovori na pismo brzo su stigli. Pisma od 23. i 24. maja poslana su Kastneru u Budimpeštu iz Praga i Terezína, a bilo je očigledno da su ih diktirali pripadnici SS-a jer je njihov sadržaj bio gotovo identičan.⁹³ Pismo upućeno iz geta potpisali su dr. Franz Kahn, dr. Paul Eppstein, dr. Erich Österreicher, dr. Erich Munk, Eng. Otto Zucker i Gert Körbel, a zaglavje pisma nalazila se predivna litografija Terezína čiji autor je nizozemski umjetnik Jo Spier. Geto je u oba pisma opisan kao pastoralno mjesto – „pravi jevrejski grad u kojem sav posao obavljuju Jevreji“ sa razvijenim kulturnim i društvenim aktivnostima, bibliotekom, kafanom i muzičkim programom - a sve to u vrijeme nakon što je skoro sedamdeset hiljada zatvorenika deportovano u logore za istrebljenje.⁹⁴

Kastnerova pisma posljana iz Budimpešte i ostali pozitivni znaci koji su iz vanjskog svijeta dopirali do Terezína, kao i iscrpljujuća priprema za zvančnu posjetu predstavnika Crvenog krsta, izazvali su određenu mjeru optimizma među stanovnicima.⁹⁵ Dobili su i informacije o toku rata; nadu su im ojačale novine koje su u geto prokrijumčarili pripadnici češke žandarmerije, od kojih su mnogi bili kuriri između geta i češke populacije.

Nakon što su mnoge organizacije izvršile pritisak na Himmlera, uključujući i švedski Crveni krst, on je 16. maja izdao odobrenje. Osam mjeseci nakon dolaska danskih Jevreja, Glavna državna služba sigurnosti konačno je 13. juna 1944. obavijestila Crveni krst da je posjeta planirana za 23. juni 1944.⁹⁶ Vrijedi napomenuti da je Werner Best, njemački opunomoćenik u Danskoj, uoči privođenja Jevreja u Kopenhagenu, uvjerio zvaničnike Danske da šteta neće biti nanesena nijednoj osobi koja bude privedena te da će stari i nesposobni za rad biti poslani u Terezín, „gdje su Jevreji uživali samoupravu i živjeli u pristojnim uvjetima“. Međutim, kada je Best postao svjestan zaprepaštenja Danaca nakon deportacije, hitno je obavijestio Ministarstvo vanjskih poslova Njemačke da će „ta posjeta imati smirujući efekat u Danskoj“.⁹⁷

Čini se da su Danci bili pokretačka snaga koja se nalazila iza zahtjeva za posjetu Međunarodnog komiteta crvenog krsta Terezínu. Čak i prije odobrenja za posjetu, Danci su svaki mjesec slali bilizu sedam stotina paketa danskim zarobljenicima u Terezínu.⁹⁸

Delegaciju koja je 23. juna 1944. posjetila Terezín činili su Frants Hvass, rukovodilac Odjela za politiku Ministarstva vanjskih poslova Danske, dr. Juel Hennigsen, predstavnik danskog Crvenog krsta te ljekar iz švicarske dr. Maurice Rossel, predstavnik Crvenog krsta iz Berlina.⁹⁹ Nijemci koji su bili u pratnji su Rolf Günther i Ernst Möhs, predstavnici Glavne državne službe sigurnosti, Eberhard von Thadden in Ministarstva vanjskih poslova i dr. Heidenkampf iz njemačkog Crvenog krsta. Jedini Jevrej koji je imao veze sa delegacijom bio je Eppstein, vođe Ältestenrata, koji je pratio goste unutar geta. Nosio je visoki šešir koji je priličio „gradonačelniku“, a na raspolaganju je imao i automobil i vozača. Vozač (SS-ovac u civilnoj odjeći) je u znak poštovanja s vremena na vrijeme skidao kapu. U toku posjetе, delegacija se zaustavila u vijećnici, kojoj je ime promijenjeno u *Haus der jüdischen Selbstverwaltung*, a u kojoj je bio smješten Ältestenrat. Eppstein je u vijećnici održao govor koji su pažljivo napisali komandanti SS-a. (Na Eppsteinovom licu se i dalje mogala primijetiti crno-plava modrica ispod oka, nastala nekoliko dana ranije, nakon premlaćivanja koje je izvršio konandant logora Karl Rahm.) Eppstein je dao veoma pozitivan opis života u Terezínu i aktivnosti jevrejske samouprave. Kako bi zvučao što uvjerenije, podrugljivo je pričao o okrutnosti jevrejske policije koja je stvarala animozitet te nije bila „popularna“ među zarobljenicima. Eppstein je naveo da je u logoru između 37.000 i 40.000 zavtorenika, od čega je 94 posto iz Njemačke i Protektorata, 5 posto iz Holandije te 1 posto iz Danske. U svom izlaganju spomenuo je činjenicu da su alkohol i duhan zabranjeni.

U okviru dobro pripremljenog programa, predstavnici Međunarodnog komiteta crvenog krsta dobili su informacije o pravnom i sudskom statusu koji je prevladavao u logoru. Kako bi predstavili rad koji su obavljali jevrejski suci, prikazali su predstavu u predstavi. Delegacija je, kao slučajno, svjedočila lažnom suđenju za sitnu krađu. Predavanje se završilo dobromajernom tvrdnjom oficira SS-a da je Vijeće starih ovlašteno da oprosti optuženiku.

Za vrijeme osmosatne posjete, delegati su imali pauzu za ručak sa pratiocima nacistima, na koji „gradonačelnik“ Eppstein nije bio pozvan. Na putu prema sali za ručak, morali su primijetiti fudbalsku utakmicu na igralištu, koju posmatraju razdragani navijači, kao i dječiju operu *Brundibar* koja je izvođena u novoizgrađenoj dvorani.¹⁰⁰

Delegacija Crvenog krsta vidjela je „slobodan grad“ koji ni po čemu nije ličio na pretrpana i prljava poljska geta i njihove izglađnjene stanovnike. Pored toga, nigdje nije bilo ni naznaka naoružanih policajaca.¹⁰¹ Pripadnici češke žandarmerije su povučeni kako bi se izbjegla mogućnost da posjetiocima prenesu sramotne informacije.¹⁰²

Prema uputstvima šefova SS-a, Eppstein je naveo da iz Terezína nije bilo deportacija, a Rossel je u svom izvještaju nedvosmisleno zabilježio da je „Terezín konačni logor te da svako ko stigne u to mjesto neće biti poslan nigdje drugo“.¹⁰³ Ove činjenice su veoma iznenađujuće ako se uzme u obzir da su dobro obavijesteni izvori Međunarodnog komiteta crvenog krsta u Ženevi imali dokaze koji potvrđuju neprestane deportacije Jevreja iz Terezína u Aušvic, a te informacije su najvjerojatnije proslijedene i Rosselu.¹⁰⁴

Najdetaljnije svjedočenje sadržano je u pismu Lea Janowitzu upućenom Fritzu Ullmannu u Ženevu (oktobar 1943). Ova poruka je očigledno poslana po naredbi uprave logora u Aušvicu koja je imala neke skrivene motive. Janowitz je pisao o svom dolasku u Birkenau zajedno sa još hiljadu i osam stotina deportovanih. Naveo je da je bio zadužen za novoformirani „radni logor“ te je zahtijevao da se paketi, kao i grupne pošiljke, adresiraju na pojedince (prema spisku imena).¹⁰⁵ U telegramu koji je 15. oktobra 1943. poslan iz Ženeve, Jaromír Kopecký informira čehoslovačku vlagu u progonstvu u Londonu, o sadržaju Janowitzovog pisma.¹⁰⁶ (Prijevoz se odugovlačio šest mjeseci u „porodičnom logoru“ u Birkenau te su svi osim nekoliko pojedinaca u noći 8. marta 1944. ugušeni plinom)

Nakon povratka iz Terezína, 19. jula 1944. delegati Međunarodnog komiteta Crvenog krsta podnijeli su izvještaj danskoj legaciji u Štokholmu i grupi Jevreja, među kojima su bili i predstavnici Komiteta za pomoć osobama deportovanim iz Danske. Opći utisak bio je da je njihova glavna briga bilo služenje interesima dan-

skih Jevreja i njihovo blagostanje. Iako pažljivi u davanju procjena, danski predstavnici su pohvalili Jevreje što su uspostavili vlastitu samoupravu i što su imali snažnu volju za životom. Međutim, Havass je u izvještaju naveo da je veoma važno pitanje i dalje neodgovoren – da li je taj boravak stanovnika geta privremen.¹⁰⁷

Von Thaddenova opažanja odnosila su se na razgovor sa umjetnikom Joom Spierom, koji je „veoma rado podijelio informacije“, odveo posjetioce u kuhinju gdje im je ponudio ukusnu hranu, a potom im pokazao neke od svojih slika.¹⁰⁸

Za vrijeme kratkog razgovora između Rossela i Eppsteina, delegat Međunarodnog komiteta crvenog križa upitao je starješinu Jevreja za njegovo mišljenje o krajnjoj sudbini stanovnika geta. Eppstein je rekao da nema odgovor na to pitanje, ali da lično misli da „ne vidi izlaz“. Međutim, ovaj razgovor koji je ukazivao na beznadežnu situaciju u kojoj su se zarobljenici nalazili, nije dobio nikakvu pažnju. Rossel je u izvještaju upućenom Međunarodnom komitetu crvenog krsta pohvalio jevrejsku upravu i uvjete života, čime je jasno potvrdio da je taj logor *Endlager* – konačni logor. Pored toga, u zaključku je naveo da je „geto Terezín komunističko društvo koje predvodi ‘Staljin’ visokih kvaliteta – Eppstein“.¹⁰⁹

Ne iznenadjuće činjenica da je Glavna državna služba sigurnosti prihvatile Rosselov izvještaj sa „bezrezervnim zadovoljstvom“.¹¹⁰ Za razliku od izvještaja danskih delegata, Rosselov izvještaj je napisan u pozitivnom smislu te je time bio u skladu sa njemačkom propagandom. Potvrdio je argument Nijemaca da je Jevrejima volje u getu nego nejевrejima u Protektoratu jer „neke proizvode dostupne u getu bilo je nemoguće pronaći u Pragu“. Primijetio je i „elegantne žene koje nose šešire i šalove“ te raskošno odjevene mladiće. Na kraju, Rossel je naveo da „zasigurno nema puno populacija na lije zdravlje se pazi kao u Terezínu“. U završnom paragrafu čak je pokušao negirati glasinu koja je kružila slobodnim svijetom o istrebljenju Jevreja: „Naš izvještaj neće promijeniti ničije mišljenje. Svako ima pravo da osudi stav Rajha prema rješenju jevrejskog pitanja. Međutim, bit će moći zadovoljni ukoliko ovaj izvještaj u maloj mjeri doprinese uklanjanju misterije u vezi s getom u Terezínu“.¹¹¹

Zanimljivo je da je Niehaus iz njemačkog Crvenog krsta o ovome odmah informisao dr. Hartmanna, kolegu iz Švicarske: „Inspekcija u Terezínu prošla je zadovoljavajuće u svakom pogledu. Ubijeden sam da će predstavnici iz inostranstva podnijeti povoljan izvještaj.“¹¹²

Dan nakon posjete, očigledno zadovoljan napretkom dobro iscenirane komedije, komandant logora Rahm nagradio je zatvorenike za učešće tako što im je dozvolio dan i po pauze od posla.¹¹³ Međutim, ako je javnost na slobodi bila omamljena metežom koji je posjeta uzrokovala, za druge se ispostavila kao veli-

ko razočarenje. Komentar Lea Baecka svjedoči o gorčini koju je posjeta ostavila: Čini se da je izlog postavljen u njihovu korist u potpunosti prevario [članove delegacije]...Možda su znali kakvi su stvarni uvjeti, ali se činilo da nisu željeli znati istinu. Učinak na naše samopouzdanje bio je razarajući. Osjećali smo se zaboravljenim i napuštenim.¹¹⁴

Fotografije koje je Rossel napravio i priložio uz izvještaj objavljene su tek 1990. godine. Ipak, dijelovi njegovog sadržaja ipak su dospjeli do SJC-a u Ženevi. Buneći se protiv tih pogrešnih informacija, SJC je zahtijevao da Međunarodni komitet crvenog krsta izvrši još jednu inspekciju Terezína. Međutim, na ovo su morali čekati skoro godinu dana.

Prema opisu jednog od preživjelih, advokata dr. Arnošta Walda iz Prostějova, nakon odlaska posjetilaca, uslijedio je kratak period tišine i pasivnosti: „Ljetо 1944. bio je najbolji period koji smo doživjeli u Terezínu. Niko nije mislio o novim deportacijama. Iznenada, krajem septembra je izdato naređenje za pripremu deportacije 5.000 muškaraca starosti između 16 i 65 godina“.¹¹⁵

Tog ljeta, snimljen je lažni „dokumentarni“ film o Terezínu, u kojem su prikazani „cijenjeni“ članovi Ältestenrata (Vijeća starih) kako lagodno vijećaju u konferencijskoj sali. Ubrzo nakon toga, 23. septembra 1944. Paul Eppstein, Otto Zucker i Benjamin Murmelstein pozvano su u kancelariju komandira logora, gdje im je jasno rečeno da je inspekcijom radionica dokazano da je njihov rad u ratne svrhe nedovoljan. Stoga, donesena je odluka o deportaciji pet hiljada muškaraca u novi radni logor koji će biti uspostavljen pod Zuckerovom kontrolom. I zaista, u tri konvoja, poslana 28. i 29. septembra te 2. oktobra, u Aušvic je odvezeno 5,499 zatvorenika. Zucker je krenuo prvim konvojem, zajedno sa osebljen iz njegove Radne grupe. Odmah po dolasku u Birkenau, Zucker je vezanih očiju odveden pravo u gasnu komoru.

Pretpostavlja se da su ti posebni konvoji koji su uglavnom prevozili jevrejsku radnu snagu, od kojih su mnogi bivši službenici čehoslovačke vojske, bili meta s ciljem slabljenja potencijala za otpor u Terezínu. Izbor trenutka za ove aktivnosti podudario se sa izbijanjem Slovačkog narodnog ustanka u Banskoj Bistrici (29. avgust 1944), koji je unio paniku među visoke zvaničnike Protektorata. Ovi događaji su zabilježeni u hitnim dopisima državnih sekretara K.H. Franka i Konrada Henleina, u kojima hitno traže Hitlerovu pomoć.¹¹⁶

Uoči polaska prvog konvoja, Eppstein je uhapšen (28. septembra 1944), a istog dana je u Maloj tvrđavi strijeljan u leđa. Postoji nekoliko spekulacija u vezi s tim šta je navelo SS da ga likvidira. Pretpostavlja se da je odbio saradivati u pripremi predstojećih deportacija, iako je to od njega zahtijevano. Međutim,

neka druga svjedočenja odnose se na Eppsteinov govor povodom Nove godine (Neujahrsgedanken—5705) koji je održao 19. septembra 1944, očigledno pod utjecajem Saveznika, što je moglo razlutiti pripadnike SS-a. U svom govoru, Eppstein je naveo sljedeće poređenje: „Mi smo poput broda koji iz daljine uočava priželjkivanu luku. Vjerujemo da već možemo raspoznavati prijatelje [koji nas čekaju] na plaži. Međutim, još uvijek moramo ploviti kroz nevidljive prepreke i stoga moramo biti oprezni i ne dozvoliti da nas namame neblagovremeni znaci dobrodošlice jer još moramo savladati opasnosti koje su pred nama“.¹¹⁷

Novo Vijeće starih imenovano je 15. decembra, na čelu sa Murmelsteinom. Baeck je napisanju postao njegov zamjenik. Ovo Vijeće vršilo je svoju funkciju do oslobođanja geta. Prema Zdenku Ledereru, Murmelstein je bio „dominantan i surov pojedinac“ koji je u sebi video drugog Josipa Flavija: „neustrašen glasnim prezriom svog naroda, radio je za njegov spas“ nastavljajući sa politikom svojih prethodnika u koju je unio sitne promjene. Međutim, bio je „veoma lukav i naročito pametan u odnosu sa nadređenim Nijemcima“.¹¹⁸

Tokom 1944. godine, Međunarodni komitet crvenog krsta primio je mnoštvo informacija od jevrejskih organizacija i pojedinaca koje su ukazivale na činjenicu da je Terezín u procesu likvidacije ili da se Jevreji deportuju iz tog grada u druge logore smrti.¹¹⁹ Fritz Ullmann je primio najbeznadežniju poruku iz Birkenaura 10. marta 1944. Poslala ju je supruga njegovog dobrog prijatelja Jacoba Edelsteina, Mirjam, koja je uspjela uspostaviti SOS poziv kako bi spasila muža.¹²⁰ Koristila je najjednostavniji uredaj kako bi izbjegla cenzuru te je saopćila da je njen muž odveden od nje i 14-godišnjeg sina Arjeha nakon što su u decembru 1943. stigli u Terezín. Edelstein je sve to vrijeme proveo u potpunoj izolaciji, zatvoren u ozloglašenom „smrtnom kvartu“, 11. kvartu.

Dragi Ully,

Moj muž, Arjeh i ja smo ovdje sa Leom [Janowitzem]. Svi smo zdravi i to je najvažnije. Od Jaikewa [nadimak za Jacoba na jidišu] nažalost nemam nikakve informacije. Možda ti imaš više sreće. Uvjereni sam da ćeš uraditi sve za njega. Možda možeš uraditi nešto za porodicu Jacoba Hahlafa

[hahlafa na hebrejskom znači „razmjena“]. Molim te, pomozi im koliko god možeš. Kako su Max i Bertl? Imaš li ikakve novosti o njima? Srdačan pozdrav za tebe i tvoju ženu od vaše

Mirjam [Edelstein]

Heinz Prossnitz iz Praga primio je dvije razglednice od Mirjam Edelstein u kojima se zahvaljuje za pakete. Jacob Edelstein je imao dozvolu da šalje pisma

u Terezín. Čini se da su i nacisti željeli da i vanjski svijet i rukovodstvo Terezína budu obaviješteni o tome da je „porodica dobro“. ¹²¹

Dva mjeseca kasnije, porodica se sastala u smrti. Prije nego je Edelstein strijaljan 20. Junu 1944., u Aušvicu je morao svjedočiti pogubljenju sina, supruge i punice, Jente Oliner.¹²²

U podne šesnaestog juna 1944. godine, sedmicu dana prije prve neslavne posjete delegacije Međunarodnog komiteta crvenog krsta Terezínu, na svim evropskim mrežama BBC-a objavljen je sljedeći izvještaj koji se odnosio na predstojeće masakre, čije su izvršenje u gasnim komorama naredili Nijemci, a za datum je izabran „20. juni ili dan blizu tog datuma“: Ovi Jevreji prebačeni su prošlog decembra iz Terezína na Elbi u Birkenau. Četiri hiljade čeških Jevreja koji su u septembru 1943. odvedeni iz Terezína u Birkenau, ubijeni su 7. Marta u gasnim komorama.¹²³

BBC-ev izvještaj upozorio je njemačke vlasti da je London dobio sve informacije u vezi s pokoljem u Birkenau te da će „svi odgovorni za takve pokolje, od onih na najvišim do onih na najnižim pozicijama, biti pozvani da odgovaraju.“¹²⁴

Petog februara 1945., nekoliko sedmica prije druge posjete delegacije Međunarodnog komiteta crvenog krsta, dvanaest hiljada zatvorenika pušteno je iz Terezína. Uz Himmlerovo dopuštenje, vozovima su poslani u Švicarsku, što je rezultat pregovora koje je vodio dr. Jean-Marie Musy, bivši predsjednik Švicarske Konfederacije.¹²⁵ Njihovo oslobađanje imalo je velik odjek i u Bernu i u New Yorku (New York Times). Međutim, tzv. Operacija Musy, je obustavljena kada je o njoj informiran Hitler. Novopridošlice su srdačno primljene u Švicarskoj. Opisali su stvarne uvjete u Terezínu te su naveli da su izvještaji delegate Međunarodnog komiteta crvenog krsta “daleko od istine” te da je “predstava” u logoru prikazana samo za dobrobit posjetilaca.¹²⁶

U to vrijeme, u javnosti je odjeknuo sadržaj „Protokola Aušvica“, a švicarski mediji su objavili njihove dijelove. U pismu koje se odnosi na Izvještaj iz Aušvica, a koje su 17. jula 1944. Švicarskoj Konfederaciji uputili Lebensrettung-Gesellschaft (Društvo za spašavanje života) i studentsko tijelo Univerziteta u Cirihi, autori preklinju Savezno Vijeće (Bundesrat) da u ime kršćanstva spasi posljednje Jevreje od takve sudbine.¹²⁷

Kao reakcija na pritisak koji su primjenjivale jevrejske organizacije, inspekcija je izvršila novu posjetu 6. aprila 1945. godine, sa dr. Ottom Lehnerom i Paulom Dunantom ispred Međunarodnog komiteta crvenog krsta. Za vrijeme posjete, Lehner je dobio poseban tretman. Prikazan mu je dokumentarni film Heimstätte für Juden (Domovi za Jevreje).¹²⁸ Umjetnici koji su radili na filmu

do tada su već bili mrtvi – ubijeni su u gasnim komorama u oktobru 1944. godine. Oba gosta, naročito Lehner, bili su izrazito zadovoljni uvjetima u getu.¹²⁹

Teško je zamisliti kako su ti „prosvijetljeni“ zvaničnici mogli biti zavarani do te mjere. Čini se kao da je njihov glavni interes bilo iznošenje novih dokaza koji idu u prilog prethodnim izvještajima delegata Međunarodnog komiteta crvenog krsta. U jednom paragrafu Lehnerovog pisma potvrđuje se taj pristup: „Cjelokupni utisak koji je logor ostavio je povoljan. Osvrnuli smo se i na [prethodni] izvještaj dr. Rossela te možemo dodati da se u međuvremenu ništa nije promijenilo...Starješina Jevreja trenutno je gospodin Murmelstein. Prethodni starješina, dr. Eppstein, prebačen je na istok prije šest mjeseci. Prema svjedočenju starještine Jevreja i njemačkih vlasti, u posljednje vrijeme nije bilo deportacija; 10.000 Jevreja prebačeno je u logore na Istoku, najviše u Aušvic.“¹³⁰

Zaista je patetična činjenica da su predstavnici Međunarodnog komiteta crvenog krsta još jednom obmanuti prilikom pregleda logora, tik pred predaju Njemačke. Pratio ih je Adolf Eichmann, a za vrijeme obilaska geta, Dunant je razgovarao sa Murmelsteinom te je pregovore kasnije nastavio u Pragu sa Karлом Hermannom Frankom. Na prijemu organizovano u čast cijenjenih gostiju u dvoru Hradčany, započeli su razgovor sa Eichmannom i dr. Rudolphom Weinmannom, rukovodiocem SD-a u Pragu.¹³¹ Čini se da Dunant nije bio u potpunosti oduševljen Weinmannovom retorikom. U izvještaju koji je poslao u Ženevu, u centar pažnje stavlja glavni problem: „Ono što je zanimljivije od stvarnih uvjeta života i instalacija u getu u Terezínu je pitanje da li je taj geto zaista služio samo kao tranzitni logor za Jevreje i koliko deportacija na istok je [od tamo] izvršeno“.¹³²

Vrhunac Lehnerovog izvještaja o Terezínu nalazi se u dijelu u kojem navodi da je geto „cionistički eksperiment“ za buduću jevrejsku državu – demonska izmišljotina Eichmannovog mozga. (Za vrijeme suđenja u Jerusalemu nije ponovio ovu „proročansku viziju“.) Lehner je to uzeo zdravo za gotovo te je stoga u izvještaju napisao sljedeće: „Ideja vlade Rajha za osnivanjem Terezína ponukana je željom za stvaranjem jevrejske samoupravne zajednice, a Terezín služi kao praktični eksperiment [*element* u originalnom tekstu] na malom uzorku, za buduću jevrejsku državu kojoj bi nakon rata trebalo dodijeliti određeni komad zemlje. Minijaturna jevrejska država u Terezínu leži na principima kolektivne ekonomije. U njoj postoji neka vrsta elitnog komunizma koji se snažno oslikava u općoj strukturi“.¹³³

Lehner se osvrnuo i na Weinmannovu izjavu kojom tvrdi da je većina deportovanih iz Terezína „angažovana na povećanju logora u Aušvicu, a ostali su

zaposleni u administraciji“.¹³⁴ U stvarnosti, Aušvic je do tada već bio oslobođen, a svi ti „zaposleni“ pretvoreni su u pepeo.

Vrijedi spomenuti i Kastnerovu posjetu Terezínu od 16. Aprila 1945. koju je obavio sa Krumeyem i još nekoliko SS-ovaca.¹³⁵

Nakon sastanka sa Murmelsteinom i slušanja njegovog monotonog predavanja o razvoju Terezína, Kastner je tražio da razgovara sa dr. Eppsteinom. Kada je saznao da Eppstein nije dostupan, tražio je da se vidi sa Franzom Kahnom pa je obaviješten da ni on nije dostupan. Potom je insistirao da razgovara sa jednim od potpisnika pisma koje mu je poslano u Budumpeštu u maju 1944. Murmelstein je spomenuo Lea Baecka (koji uopće nije potpisao pismo) s kojim se Kastner kasnije sastao te mu prenio riječi ohrabrenja.

Nakon druge posjete Terezínu (21. Aprila 1945), Paul Dunant je, kao i Lerнер ranije, smatrao da je neophodno potvrditi izvještaje iz prethodnih misija kako bi pobili optužbe podignute protiv njih jer su ih nacisti zavarali: „Potvrđujem da je moj sadašnji utisak identičan utisku koji smo dobili prilikom posjete 6. aprila te izražavam ubijedjenost da nikakva posebna „predstava“ nije pripremljena za naš prijem“.¹³⁶

Izvještaji Međunarodnog komiteta crvenog krsta krenuli su u drugom pravcu na samom kraju. Nakon pregovora, švedski Crveni krst stigao je 15. aprila sa konvojem autobusa te su tako danski Jevreji sigurno prebačeni u Švedsku.

U posljednjim tragičnim danima postojanja geta, Terezín je preplavljen hiljadama ljudi evakuiranih iz logora i preživjelih nakon marševa smrti, koje je tamo uputio SS. Izbijanje epidemije tifusa bio je posljednji udarac koje je nejako i onemoćalo stanovništvo dobilo. Nakon raspada SS-a, Paul Dunant je preuzeo kontrolu nad getom 2. Maja istakavši zastavu Međunarodnog komiteta crvenog krsta. Terezín je oslobodila Crvena armija 11. maja 1945. godine.¹³⁷ Dunant je iz svog sjedišta u Pragu nastavio slati pomoći preživjelima iz logora.

Godinama nakon rata, dokumentacija Međunarodnog komiteta crvenog krsta nije bila dostupna javnosti, a zvanične objave sadržavale su samo odabrani materijal u vezi s jevrejskim pitanjem. Sažetak aktivnosti Međunarodnog komiteta crvenog krsta objavljen 1947. godine u *Inter Arma Caritas* je možda najjasniji dokaz dvosmislenog stava Komiteta: „Jednom, ali samo jednom nakon godinu dana borbe, imali su dopuštenje da posjete logor: grad Terezín. To nije bila tvrđava zlog sjećanja, nego samo grad koji je trebalo da postane uzorni geto“ (naglašenost autorova). U izvještaju je još stajalo: „U Aušvicu i Ravensbrücku su prodrli sve do uprave logora, ali nisu mogli ući u sam logor jer im se ne smije dozvoliti da vide ono što niko ne smije vidjeti“ (naglašenost u originalu).¹³⁸

Bilješke

¹ Eberhard Jäckel, Hitlers Weltanschauung (Tübingen, 1969); Karl Dietrich Bracher, The German Dictatorship: The Origin, Structure and Effects of National Socialism (London, 1971).

² See Rothkirchen, “Czech and Slovak Wartime Jewish Leadership,” in Holocaust and History, pp. 63–84.

³ Kárný et al., Deutsche Politik im Protektorat, doc. 29, p. 139; see also Fremund et al., Lesson from History, doc. 20, pp. 139–40.

⁴ Kárný et al., Deutsche Politik im Protektorat, doc. 29.

⁵ See Otto Lehner’s report on his inspection visit to Theresienstadt on April 6, 1945, in Documents sur l’activité du Comité International de la Croix-Rouge concernant le Ghetto de Theresienstadt, Geneva, 26.6.1990, Annex 25.

⁶ The Small Fortress was used as a prison during Austro-Hungarian rule and also in the era of the Czechoslovak Republic. As of March 1939 many Czech political detainees were held there, and numerous Jews on various charges were transferred to the fortress by the Prague Gestapo as well as from the Terezín Ghetto as a punishment for “transgressions.”

⁷ Cf. Kárný et al., Deutsche Politik im Protektorat, doc. 29, p. 139; and Fremund et al., Lesson from History, doc. 20, pp. 139–40.

⁸ František Makovsky, who served in this gendarmerie unit, gave a description about its function as well as his own activities on behalf of the Jewish inmates. A copy of his report is in the author’s possession; Makovsky’s postwar reminiscences are deposited in súa, zcv, box 1006, h210.

⁹ Survey written by Dr. Josef Bor in the sixties. See “Strucny prehled o cesko zidovské organizaci v Terezíne,” no. 27, undated, 6p., copy in the author’s possession.

¹⁰ A majority of these deportees was exterminated in the concentration camp of Salaspils, in the proximity of Riga, through hard labor, torture, and starvation. The second transport was liquidated in the woods outside Riga by ss killing squads, and at fort No. 9 at Kovno. See Lederer, Ghetto Theresienstadt, pp. 199–242.

¹¹ Edelstein sent this letter clandestinely to his former associates, probably in an effort to counterbalance the one dispatched to Geneva on October 19, 1942, to his friend Dr. Fritz Ullmann—the contents of which were obviously prescribed to him by the ss. His opening sentence: “Letters are not philosophical epistles . . .” was well understood by the recipients, who realized that it was meant to sound an alarm. See collection of Fritz Ullmann, cza, a370/5.

¹² The fifty-two-page unsigned report was identified after the war by Zeev Shek as Otto Zucker’s writing. It contains illustrations designed by Otto Ungar. The original report is deposited in the Zeev Shek collection, yva, o-64/7. A major part of it was reproduced under the title “Otto Zucker: Theresienstadt 1941–1943,” in Theresienstädter Studien und Dokumente 1995, pp. 264–71.

¹³ See Kryl, “Fritz Ullmann und seine Hilfe,” p. 191.

¹⁴ Their strategy was based on the rational assumption that the Reich needed the goods produced by Jewish workers, which included war materiel as well as everyday items such as clothing, brushes, etc. This view was first aired by Isaiah Trunk during the colloquium on the Judenräte; see Trunk, “Discussion,” in Imposed Jewish Governing Bodies under Nazi Rule, vivo Colloquium, December 2–5, 1967 (New York, 1972), p. 83.

¹⁵ Egon Redlich, a member of the Jewish Council and in charge of the Youth Welfare Department, described with utmost honesty the prevailing antagonism and the crucial problems that confronted the Ältestenrat: petty politics, ethical impropriety, and favoritism; his diary was discovered in the attic of a Terezín building in 1967. See *The Terezín Diary of Egon Redlich*, ed. Saul S. Friedmann, translated from Czech by Laurence Kutler (Lexington 1992); see also Schmiedt, “HeHalutz in Theresienstadt,” pp. 107–25.

¹⁶ See Livia Rothkirchen, “Die Representanten der Theresienstädter Selbstverwaltung,” in *Theresienstädte Studien und Dokumente* 1996, pp. 119–21.

¹⁷ Rothkirchen, “Die Representanten,” on the Appeal Committee; cf. *Terezín Diary of Egon Redlich*, p. 27.

¹⁸ *Terezín Diary of Egon Redlich*, p. 2

¹⁹ Rita Meyhofer, “Berliner Juden und Theresienstadt,” in *Theresienstädter Studien und Dokumente* 1996, pp. 42–43.

²⁰ Loewenstein survived the war and recorded the events in Minsk as “he saw them”; see Karl Loewenstein, Minsk: Im Lager der deutschen Juden (Bonn, 1961). His reminiscences about Terezín are in the Terezín Memorial, Archiv památníku Terezín (apt), a1225/3.

²¹ This trend of animosity was “inspired” by the highest echelons. Himmler, while visiting Mussolini in mid-October 1942, mentioned the issue of Theresienstadt, cheerfully pointing out: “The Jews quarrel there in a very vivid way amongst themselves.” See “Himmler’s Vermerk über seinen Besuch bei Mussolini,” vz 4 (1956), pp. 424–26.

²² Lederer, “Terezín,” p. 119. However, views about Dr. Eppstein diverged: Emil Utitz recalled Eppstein’s “court”: his vanity, ambition, and “megalomania,” in *Psychologie des Leben im Theresienstädter Konzentrationslager* (Vienna, 1948), p. 3. For a more positive view see “Gedenkblatt für Dr. Paul Eppstein,” reprinted in *Jüdische Sozialarbeit*, Frankfurt, Jahrgang 4, no. 3–4, 9.18.1959.

²³ Sickness raged especially in the lodgings of the aged, the consequence of which was the rising death toll. In April, May, and June 1942 the death toll generally did not exceed ten per day, but in the ensuing months it rose to extreme heights; by July 1942 there were more than fifty deaths some days; in August mortality reached 113 cases and in September 1942 the daily death toll came to 156. See Zucker’s report, yva, o-64/7, p. 39.

²⁴ On education and care of children, see Erik Polak, “Die Bedeutung der Zeitschriften im Leben der Theresienstädter Kinder und Jugend,” in *Theresienstadt in der ‘Endlösung’*, pp. 164–72.

²⁵ Hanuš Schimmerling, “Jüdische Jugend im Widerstand,” in *Theresienstadt in der ‘Endlösung’*, p. 181.

²⁶ The problem of coexistence between Czech and German Jews and the effort made by the Jewish Elders to create grounds for cooperation is touched upon in the exchange of letters between Edelstein and Eppstein; see Miroslav Kárný, “Jakob Edelsteins letzte Briefe,” in *Theresienstädter Studien und Dokumente* 1997, pp. 217–18.

²⁷ See Ruth Schwertfeger, *Women in Theresienstadt: Voices from a Concentration Camp* (Oxford, New York, Hamburg, 1989), pp. 34–37.

²⁸ František Makovský’s report about his assistance addressed to the Israeli Consulate at Prague, 1.3.1951, copy in the author’s possession.

²⁹ “Strolls through Theresienstadt—A Visit to the Morgue”; see Peter Ginz and Chava Pressburger, *The Road through Theresienstadt* (exhibition catalogue), Yad Vashem (Art Museum), 1984, p. 12.

³⁰ “Nach aussen das Gesicht zu waren”; see notes taken at a meeting held in Eichmann’s office on March 6, 1942, in Adler, *Verheimlichte Wahrheit*, p. 9.

³¹ While on July 1, 1942, the total population amounted to 21,304, at the end of the month following a massive influx of transports, the number rose to 43,403; the peak was reached in September 1942 with 58,491 inmates. Through several dispatches to the “East” the number diminished again by February 1943 (to 44,672, according to Zucker’s report, p. 26).

³² For Kaltenbrunner’s Schnellbrief and Himmler’s answer of February 16, 1943, see *yivo Archives*, New York (reproduced from the collection of the Manuscripts Division, Library of Congress).

³³ Kaltenbrunner’s Schnellbrief and Himmler’s answer.

³⁴ The role of the icrc is further discussed later.

³⁵ It is estimated that about three thousand parcels were sent monthly to Terezín by the Czech population as an act of encouragement and sympathy. On the involvement of the Geneva-based organizations, see Kryl, “Fritz Ullmann und seine Hilfe,” p. 191.

³⁶ About the political education of youth, see a special report compiled at Terezín by Gideon Klein, “O tak zvané politické vychové mládeže,” apt, k 4/gh. a1238.

³⁷ The passing of Dr. Edvard Lederer (Leda), one of the pillars of the Czech-Jewish movement, was marked by a solemn memorial gathering (14.7.1944) attended by fifteen hundred inmates. See Bor’s survey, p. 5; cf. chapter 10.

³⁸ See Anna Aurednicková, *Tri léta v Terezíně* (Prague, 1947).

³⁹ See Utitz, *Psychologie*, p. 57

⁴⁰ Terezín Diary of Egon Redlich, entries of November 10, 1943, and January 1, 1944, pp. 134, 139; briefings of the icrc delegates are discussed later.

⁴¹ Terezín Diary of Egon Redlich, entry of November 14, 1943, p. 135.

⁴² See Otakar Tyl and Tana Kulisová, *Terezín: Malá pevnost-Ghetto* (Terezín: The small fortress ghetto; Prague, 1955), pp. 85, 91; Eva Sormová, *Divadlo v Terezíne 1941–1945*, (Ústí nad Labem, 1973). Cf. chapter 10.

⁴³ Terezín Diary of Egon Redlich, entry of June 23, 1944.

⁴⁴ Haas, “Die Affäre,”

⁴⁵ Lederer, *Ghetto Theresienstadt*, pp. 150–51.

⁴⁶ See Dr. Arnost Wald’s letter sent after the war from Prostejov to Dr. Fritz Ullmann in Geneva, cza, s26/1281. Lederer refers to eleven transports sent to Auschwitz, numbering over eighteen thousand persons; see “Terezín,” pp. 140–41; and see Miroslav Kárny, “Die Theresienstädter Herbstransporte,” in *Theresienstädter Studien und Dokumente* 1997, pp. 7–37.

⁴⁷ Vojtech Blodig, “Die letzte Phase der Entwicklung des Ghetto Theresienstadt,” in *Theresienstadt in der ‘Endlösung’*, p. 277.

⁴⁸ The negotiations were initiated by Agudath Israel and the Union of Orthodox Rabbis of the United States and Canada; an important part was played by the brothers Sternbuch of Mon-

treux, whose contact was Jean-Marie Musy. For details see Schellenberg, *Labyrinth*, p. 430; see also Adler, *Verheimlichte Wahrheit*, pp. 106–7; Jean-Claude Favez, *Das Internationale Rote Kreuz und das Dritte Reich* (Zürich, 1989), pp. 489, 494.

⁴⁹ Blodig, “Die letzte Phase,” pp. 274, 277; see also Kastner, *Bericht*, pp. 323–27.

⁵⁰ Blodig, “Die letzte Phase,” pp. 274, 277 For Hilerová’s poem see Miep Diekmann and Dagmar Hilerová, *Ich habe keinen Namen aus dem Tagebuch ernis Fünfzehnjährigen* (Würzbach, 1987).

⁵¹ For a comprehensive report see *Rapport du Comité International de la Croix Rouge sur son activité pendant la Seconde Guerre Mondiale* (1er septembre 1939–30ieme juin 1947), 3 vols. (Geneva, 1948).

⁵² For an astute survey of the activities of the icrc see Friedrich Forrer, “Hundert Jahre Rotes Kreuz,” in *Der Monat*, no. 181 (October 1963), pp. 44–50.

⁵³ Favez, *Rote Kreuz*, pp. 27–29.

⁵⁴ Favez, *Rote Kreuz*, pp. 122–29.

⁵⁵ Letter of Noach Barou, London, 5.9.1941, to Dr. Abraham Silberschein, Geneva, wjca.

⁵⁶ Moreillon’s article entitled “Red Cross Knew in 1942 of Massacre of Jews but Kept Silent,” in *Jerusalem Post*, 31.8.1988, was written in answer to David Horovitz’s report (28.8.1988).

⁵⁷ Dr. Abraham Silberschein acted as head of the “Committee of Relief for the War- Stricken Jewish Population—Relico” and as such was in contact with Dr. Jaromír Kopecký. Silberschein’s collection of documents is at the Yad Vashem Archives.

⁵⁸ For Paul C. Squire’s Memorandum of 7.11.1942, see Favez, *Rote Kreuz*, Document XI, pp. 137–38.

⁵⁹ Squire memorandum.

⁶⁰ See Favez, *Rote Kreuz*, pp. 109–36.

⁶¹ For valuable data see Laqueur, *Terrible Secret*, pp. 60–62.

⁶² The information was received by Paul T. Culbertson of the State Department from the representatives of the jdc in Budapest (Jacobson and Blum); see annex to my article “Deep-Rooted Yet Alien: Some Aspects of the History of the Jews in Subcarpathian Ruthenia,” in *yvs* 12 (1977), pp. 177–78, doc. 8, pp. 190–91.

⁶³ The wcc began its work in 1938 in Geneva when two ecumenical organizations—the World Conference on Faith and Order and the Universal Christian Council for Life and Work—adopted a constitution for a World Council of Churches. Some of their activities were devoted to assistance for non-Aryan refugees. For a detailed description see Armin Boyens, “The World Council of Churches and Its Activities on Behalf of the Jews in the Nazi Period,” in *Judaism and Christianity under the Impact of National Socialism, 1919–1945*, ed. Otto D. Kulka and Paul R. Mendes-Flohr (Jerusalem, 1987), pp. 454–55.

⁶⁴ Boyens, “World Council of Churches,” p. 458.

⁶⁵ Boyens, “World Council of Churches,” p. 459. The committee’s basic concern was limited to care for prisoners of war.

⁶⁶ Laqueur, *Terrible Secret*, pp. 61–62; see also Favez, *Rote Kreuz*, pp. 196–98.

⁶⁷ Favez, *Rote Kreuz*, p. 120.

⁶⁸ Laqueur, *Terrible Secret*, pp. 62–63. On information from extermination camp escapees, Laqueur mentions that “Burckhardt was a cautious man . . . he did not leave a report of this talk.”

⁶⁹ Riegner’s record of the talk was sent with a covering letter on 18.11.1942 by Richard Lichtheim of the Jewish Agency Geneva Office to Dr. Lauterbach of the Zionist Executive in Jerusalem. Lichtheim mentioned that prior to the meeting Riegner consulted him on some of the issues and the way he should react: “müsste man aktiv reagieren und nicht nur passiv die Nachrichten von Deportierten registrieren.” According to Riegner, it was at this point in their talk that Professor Burckhardt suggested addressing “in the wake of new political development” the German Foreign Ministry in Berlin and insisting upon the visit of the icrc delegates to the General Gouvernement, Theresienstadt, and eventually to Transnistria. See cza, 1 22/3.

⁷⁰ Cf. Squire memorandum, note 58; the Riegner telegram is discussed in chapter 6. See also Gerhart M. Riegner, *Ne jamais désesperer: Soixante années au service du peuple juif et des droits de l’homme* (Paris, 1998), pp. 74–75.

⁷¹ Burckhardt was one of the best informed men in the free world, with excellent contacts in Germany. Von Hassell’s diary mentions that Carl Burckhardt intimated in May 1941 that a confidant of Himmler (probably Carl Langbehn) had queried if he thought that Britain would make peace with Himmler, if not with Hitler. The Von Hassell Diaries 1938–1944: The Story of the Forces against Hitler inside Germany as Recorded by Ambassador Ulrich von Hassell, a Leader of the Movement (London, 1948), pp. 205, 223.

⁷² Gerhard M. Riegner, “Die Beziehung des Roten Kreuzes zu Theresienstadt in der Endphase des Krieges,” in *Theresienstädter Studien und Dokumente* 1996, pp. 19–30.

⁷³ Riegner, “Die Beziehung,” p. 23.

⁷⁴ See Kulka, “Ghetto in an Annihilation Camp,” p. 328.

⁷⁵ During a conversation in 1943 with the president of the Swedish Red Cross, Folke Bernadotte, Grawitz made it clear that “humanitarianism per se is emotional drowsiness and has to be replaced by the ideal of gallantry—that has to be applied, naturally, only in relation to Aryans or racially equal persons.” See Forrer, “Hundert Jahre Rote Kreuz,” p. 46.

⁷⁶ Aside from Hartmann of the German Red Cross, the other two participants were L. Niehaus (representative of the rsha), in charge of external contacts, and Eberhard von Thadden, of the “Inland II” department of the German Foreign Ministry. According to Forrer, Hartmann spoke frankly to de Pilar in a one-on-one meeting. See Forrer, “Hundert Jahre Rote Kreuz,” p. 47.

⁷⁷ Forrer, “Hundert Jahre Rote Kreuz,” p. 47.

⁷⁸ Myron Taylor’s information relied on the Geneva Office of the Jewish Agency for Palestine. It also stated that Jews from Slovakia were being sent to the east “to be butchered.” The Vatican’s reply stated that “reports of severe measures taken against non-Aryans have also reached the Holy See from other sources but that up to the present time it has not been possible to verify the accuracy thereof.” See Minister of Switzerland (Harrison) to Secretary of State, Berne, 16.10.1942, *Foreign Relations of the United States*, 1942 (Washington dc, 1961), vol. 3, pp. 775–77.

⁷⁹ *Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*, vol. 9, *Le Saint Siège et les Victimes de la Guerre, Janvier–Décembre 1943* (Vatican, 1975), pp. 491–92.

⁸⁰ Quoted in Adler, *Theresienstadt*, p. 802.

⁸¹ yva, jm/700; Kulka, “Ghetto in an Annihilation Camp,” pp. 328–29.

⁸² Easterman's letter is printed in Arieh Ben-Tov, *Facing the Holocaust in Budapest: the International Committee of the Red Cross and the Jews in Hungary, 1943–1945* (Dordrecht, 1988), pp. 83–84.

⁸³ Ben-Tov, *Facing the Holocaust*, pp. 91–92.

⁸⁴ See Allen Dulles, *Germany's Underground* (New York, 1947).

⁸⁵ Czechoslovak circles eagerly followed the news about the contacts taken up by Hohenlohe-Langenburg (the erstwhile liaison between Henlein and Lord Runciman in pre-Munich days). They knew of the continuous negotiations about a separate peace by the United States, without the knowledge of the Soviet Union, in autumn 1942 in Lisbon, Geneva, and Stockholm. See DHčP, 1:284, 287.

⁸⁶ See Dulles, *Germany's Underground*.

⁸⁷ For a detailed description see Eberhard Kolb, *Bergen-Belsen: Geschichte des "Aufenthaltslagers" 1943–1945* (Hannover, 1962), pp. 366–67; Miroslav Kárny, *Tajemství a legendy Terezínského se* (Prague, 1983), p. 131.

⁸⁸ Adler, *Theresienstadt*, p. 803.

⁸⁹ Lederer, "Terezín," p. 135.

⁹⁰ Adler, *Theresienstadt*, p. 84.

⁹¹ Lederer, "Terezín," pp. 134–36, describes the privileged position of the Danish Jews; see also Leni Yahil, *The Rescue of Danish Jewry: Test of Democracy* (Philadelphia, 1969)

⁹² For details see Kastner, *Bericht*; see also Adler, *Theresienstadt*, pp. 169–71.

⁹³ Both letters are reproduced in Kastner, *Bericht*, pp. 169–71.

⁹⁴ Kastner, *Bericht*, pp. 169–71.

⁹⁵ Zeev Shek's testimony mentions the prevailing optimistic mood, which eventually "stimulated the spirit of resistance and strengthened the will to live," see yva, 027/13.

⁹⁶ Adler, *Theresienstadt*, p. 691; Forrer, "Hundert Jahre Rote Kreuz," p. 47.

⁹⁷ Best's note sent on November 19, 1943, see Adler, *Theresienstadt*, p. 141.

⁹⁸ Yahil, *Rescue of Danish Jewry*, pp. 291–96.

⁹⁹ A resume of Maurice Rossel's report was first printed in H. G. Adler's *Verheimlichte Wahrheit*, pp. 312–14. For Rossel's full version, see *Documents du Comité International*, published in 1990. For a description of Rossel's visit (with comments) see "Besuch im Ghetto," in *Theresienstädter Studien und Dokumente* 1996, pp. 284–320.

¹⁰⁰ Brundibár, written before the war by Hoymeister and Krásá, was performed un-censored by the children of the ghetto. For details about the artists and the production see "Sormová, Divadlo," pp. 73–74.

¹⁰¹ The Danish representative Hwass mentioned in his comments that some Czech gendarmes were standing on guard outside the ghetto. According to the briefing of the ss, altogether fifteen "German Aryans" were in charge of surveillance of the city as well as maintaining contact with the outside world. Adler, *Theresienstadt*, p. 718.

¹⁰² Frantisek Makovsky was posthumously acknowledged in 1994 as "Righteous among the Nations." A copy of his collection of documents is in the possession of the author

¹⁰³ See Rossel's report in *Documents du Comité International*.

¹⁰⁴ A letter dated 1.1.1944 from Bratislava (in Hebrew), was received by Nathan Schwabb from members of the HeHalutz organization stating that "the situation in Terezín is very bad. The camp is about to be liquidated and people are already being transferred to Zivia [Poland]. Unfortunately Jacob [Edelstein] too is no longer there." See cza, s26/1285.

¹⁰⁵ In the letter addressed to Dr. Fritz Ullmann in Geneva, Janowitz spoke of a "labor transport" (around five thousand deportees), a great part of whom were made up of the Terezín "work details" (ak I and II) especially selected by the Lagerkommandant, Anton Burger. See Lederer, "Terezín," p. 133.

¹⁰⁶ For the cooperation of Dr. Jaromír Kopeck'y, who acted as the delegate of the Bureau Permanent de la République Tchéchoslovaque pres la Société des Nations, with the Jewish organizations and his help in fall 1944 in procuring food parcels and other aid to Terezín, see Riegner, "Die Beziehungen," pp. 26–29, and his *Ne jamais désesperer*, pp. 153–56.

¹⁰⁷ See Adler, *Theresienstadt*, pp. 752–53.

¹⁰⁸ Spier, a Dutch Jew, was apparently chosen by the ss because of his idyllic portrayal of the ghetto. He survived the war.

¹⁰⁹ Rossel's summation of 23.6.1944; see note 99 to this chapter.

¹¹⁰ The German Red Cross representative Heydekampf reported to Niehaus, his superior in Berlin, that he himself saw the report and personally briefed Hauptsturmführer Möhs, who was completely satisfied with its contents. See Kulka, "Ghetto in Annihilation Camp," p. 329.

¹¹¹ Adler, *Verheimlichte Wahrheit*, p. 312.

¹¹² Adler, *Verheimlichte Wahrheit*, p. 312.

¹¹³ Adler, *Verheimlichte Wahrheit*, p. 179.

¹¹⁴ See Leo Baeck, "A People Stands before its God," in Eric H. Boehm, ed., *We Survived: The Stories of the Hidden and the Hunted in Nazi Germany* (New Haven, 1949), pp. 293–94.

¹¹⁵ Cf. Wald's letter, note 46.

¹¹⁶ Kárný, "Theresienstädter Herbsttransporte 1944," pp. 7–37.

¹¹⁷ For Eppstein's New Year's address see Feder, "Zidovská tragédie," p. 85; The Diary of Eva Roubíčková, entry September 1944, apt, Collection of Reminiscences, No. 65.

¹¹⁸ Cf. Lederer, "Terezín," pp. 119, 135. Rabbi Dr. Murmelstein, the only survivor on the Council of Elders in Terezín, was arraigned by Czechoslovak authorities but later released. After his emigration to Italy, he was tried in Rome in August 1948, by the civil court of the Organization of Jewish Displaced Persons in Italy, charged with alleged collaboration; but the case was dismissed. See Murmelstein's "Historical Account" (*Geschichtlicher Überblick*) of events in Terezín from its establishment to its termination in May 1945, compiled in fall 1945. yva, m41/145, 146. See also v "Znep," 28.10.1945.

¹¹⁹ Cf. note 104.

¹²⁰ Miriam Edelstein's letter was written in German with several key words inserted in Yiddish. See cza, s26/1281.

¹²¹ On February 29, 1944, while chairing the meeting of the Freizeitgestaltung, Herr Henschel read out to the participants passages from a letter conveying personal greetings from Edelstein. See minutes of 29.2.1944, yva, p15, III, 44.

¹²² See testimony of Yehuda Bacon in State of Israel, Trial of Adolf Eichmann, vol. 3, pp. 1245–46; together with Edelstein, Leo Foltyn, Alfred Goldschmid, and Egon Deutsch (of the Terezín Registry) and their families were shot. See Ruth Bondy, Elder of the Jews: Jakob Edelstein of Theresienstadt, trans. Evelyn Abel (New York: Grove, 1989).

¹²³ See Jeremy D. Harris, “Broadcasting the Massacres: An Analysis of the BBC’s Contemporary Coverage of the Holocaust,” in *yvs* 25 (1996), p. 75.

¹²⁴ Harris, “Broadcasting the Massacres.”

¹²⁵ Adler, *Verheimlichte Wahrheit*, pp. 105–7; see Blodig, “Die letzte Phase,” pp. 267–68; cf. note 48.

¹²⁶ Adler, *Theresienstadt*, p. 806.

¹²⁷ Excerpts were published in the Swiss press in summer 1944. For the open letter see Ben-Tov, *Facing the Holocaust in Budapest*, annex 4, pp. 403–4.

¹²⁸ For Lehner’s report, see *Documents du Comité International*.

¹²⁹ Lehner report. Lehner’s cynical comment on the film: “a documentary film with a slight touch of propaganda.” Its intention was to present the quality of life “Jews were enjoying in Terezín,” while German cities were bombed, and the German people were suffering. For a detailed description of the film see Karel Margry, “Theresienstadt (1944–1945): The Nazi Propaganda Film Depicting the Concentration Camp as Paradise,” *Historical Journal of Film* 12, no. 2 (1992).

¹³⁰ Cited in Adler, *Verheimlichte Wahrheit*, p. 357. The number of inmates deported to Auschwitz in September and October 1944 was close to nineteen thousand, see Lederer, “Terezín,” pp. 140–41; Kárny “Theresienstädter Herbsttransporte 1944,” pp. 7–31.

¹³¹ Favez, *Rote Kreuz*, document D XLV, pp. 499–500; see also *Documents du Comité International*.

¹³² Favez, *Rote Kreuz*, pp. 499–500; *Documents du Comité International*.

¹³³ See Adler, *Verheimlichte Wahrheit*, pp. 355–56.

¹³⁴ Adler, *Verheimlichte Wahrheit*, pp. 203–4.

¹³⁵ Kastner, *Bericht*, pp. 323–27.

¹³⁶ For Paul Dunant’s report see *Documents du Comité International*.

¹³⁷ Josef Polák, “Facts and Figures,” in *Terezín*, pp. 47–50.

¹³⁸ See *Inter Arma Caritas: The Work of the International Committee of the Red Cross during the Second World War* (Geneva, 1947), p. 72.